

TÜRK DÜNYASININ KUZHEY YILDIZLARI TÜRK – TATAR AYDINLARI

YRD. DOÇ. DR. İSMAİL TÜRKÖĞLU*

Türk-Tatar aydınlarını kabaca XIX. ve XX. yüzyılda yaşamış olanlar diye iki ana grupta mütalaa etmek mümkündür. XIX. yüzyıl aydınlarının (Abdürrahim Otuz İmeni, Abdünnasır Kursavî Şehabeddin Mercânî, Hüseyin Feyizhanî, Kayyum Nasırı ve diğerleri) ortak özelliği; Buhara ve Semerkant gibi o dönemin meşhur ilim merkezlerinde eğitim görmüş veya kendilerini yetiştirmiş olmaları; XX. yüzyılda yaşamış aydınların (Musa Akyiğitzade, Rızaeddin Fahreddin, Abdürreşid İbrahim, Fatih Kerimi, Ziya Kemali, Alimcan İbrahimov, Aziz Ubeydullin, Cemaleddin Velidi, Alimcan Barudi ve diğerleri) ortak özelliği ise Rus, Tatar, Avrupa ve Osmanlı mektep-medreselerinde eğitim görmüş olmalarıdır. XIX. yüzyıl aydınları Arapça, Farsça ve bazıları biraz Rusça biliyorlardı. Hepsinin beslenme kaynağı klasik İslam eserleriydi. Özellikle dinî konular ve tarih onların başlıca ilgi sahasına giriyordu.

Bu aydınların bir diğer ortak özelliği de XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında Rusya'da yaşayan bütün Türk halklarını derinden etkileyecek olan dini ıslah (tecdit kavramı da kullanılmaktadır) hareketinin İdil-Ural bölgesindeki öncüleri ve kendilerinden sonra gelen kuşağın beslenme kaynağı olmalarıdır. Bu aydınların dinî

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.

XIX. yüzyıl aydınları halkı dinî taassuptan kurtarmaya ve Ruslaşmaktan korumaya çalışırken, XX. yüzyıl aydınları “Rus denizinde boğulmak üzere olan, geri kalmış bu millet nasıl kurtulur?” sorusunu sormaya ve ona çözüm önerileri getirmeye başladılar

alanda başlattıkları ıslah, daha sonraki yıllarda özellikle eğitim ve sosyal hayatta büyük değişimler meydana getiren Cedidizm hareketini tetikledi. XIX. yüzyıl aydınları halkı dinî taassuptan kurtarmaya ve Ruslaşmaktan korumaya çalışırken, XX. yüzyıl aydınları “Rus denizinde boğulmak üzere olan, geri kalmış bu millet nasıl kurtulur?” sorusunu sormaya ve ona çözüm önerileri getirmeye başladılar. XIX. yüzyıl aydınlarının gündeminde pek fazla yer işgal etmeyen ticaret, matbuat, ilk eğitimin yaygınlaşması, yardım cemiyetlerinin kurulması, kız çocuklarının eğitimi, gazete ve dergi neşriyatı gibi yeni meseleleri ise XX. yüzyıl aydınları gündeme getirdiler.

XX. yüzyıl aydınlarının diğer bir özelliği de çoğunun ölüm tarihinin 1937 olmasıdır. Stalin döneminde bütün Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ülkelerinde yürütülen katliamlar sırasında ortadan kaldırılan bu aydınların çoğunun günümüzde dahi mezar yerleri belli değildir. Özbek yazar Şükrüllah’ın ifadesiyle bu dönemde öldürülenlerin hepsi kefensiz gömülmüşlerdir. Aydınlara isnat edilen uydurma suçlar ise Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunmak, Sultan Galiyevci olmak, Pantürkizm ve

Türkiye lehine casusluk yapmak.

Aziz Ubeydullin (1887-1937), devlet adamı Kaşaf Muhtarov (1896-1937), Rauf Sabirov (1894-1937), siyasetçi Sultan Galiyev (1892-1940), gazeteci Safa Burgan (1889-1937), Salah Atmagulov (1893-1937), yazar ve gazeteci Fatih Kerimi (1870-1937), tarihçi Hadi Atlasî (1875-1940), edebiyatçı Cemaleddin Velidi (1887-1932), dilci Alimcan Şeref (1896-1950), matematikçi Ayaz Maksudov (1891-1942), şair Fathelislam Burnaşev (1898-1942), yazar Alimcan İbrahimov (1887-1938), pedagog Fatih Seyfi Kazanlı (1888-1937), pedagog, yazar ve tercüman İbrahim Bikkulov (1885-?), tarihçi Gasim Mansorov (1894-1955), yazar Ömer Tulumbay (1890-1939), devlet adamları Sahibgeray Saidgaliyev (1894-1939), Hacı Gabidullin (1896-1940), arkeolog Said Vahidov (1887-1937), devlet adamı Şaygardan Şaymardanov (1890-1939), tenkitçi Muhammed Galiev (1893-1952), pedagog Gabdulkavi Tuykin (1886-1936) gibi pek çok kişi öldürüldü ya da gulag olarak adlandırılan mecburi çalışma kamplarında uzun yıllar ikamet etmek zorunda kaldılar. Bu kamplardaki hayat ve çalışma şartları o kadar ağırdı ki süresi biten mahkumların çoğu evlerine sakat ya da ağır hasta olarak dönüyordu. Çalışma kamplarındaki sürelerini tamamlayan mahkumların çoğu bu defa da 5-10 yıl gibi müddetle vatanlarından uzaklarda mecburi ikamete tabi tutuluyorlardı.

Aralarında gazeteci ve yazar Mahmud Fuat Tuktarov (1880-1938), gazeteci ve din âlimi Zakir Kadiri Ugan (1878-1954), tarihçi Abdullah Battal Taymas (1883-1969), devlet adamı ve hukukçu Sadri Maksudi Arsal (1878-1957), yazar Ayaz İshaki (1878-1954), tarihçi Zeki Velidi Togan (1890-1970) gibi aydınlar ise yurt dışına kaçarak hayatlarını kurtarabildiler.

Tatarlar arasında çok yönlü aydın geleneğinin ilk temsilcisi Kayyum Nasırı'dır. Nasırı 15.02.1825 tarihinde Kazan civarındaki Yukarı Şırdan köyünde doğdu. Dedeleri ve babası bölgenin tanınmış âlimlerinden idi. Babası, küçüklüğünden itibaren Nasırı'ye temel dinî bilgileri öğrettikten sonra onu Kazan'a götürerek Beşinci Mahalle (Ak Mescit) Medresesi'ne verdi. Bu medresede 1855 yılına kadar dinî eğitim gören Nasırı, Arapça ve Farsça ve gizli gizli Rusça da öğrendi. Aynı yıl erkek Rus çocuklarının okuduğu dinî okulda (Duhovnoe Mujskoe Uçilişçe) ve bu okulun devamı olan İlahiyat Akademisi'nde (Duhovnaya Seminariya) Tatarca öğretmenliği yapmaya başladı. Kuruluş gayesi misyoner yetiştirmek olan bu okullarda Nasırı gibi milliyetçi, dindar bir kişinin vazife alması çözümlenmesi zor bir meseledir. Nasırı 1871 yılında bu işten uzaklaştırıldı. Bu görevinden ayrıldıktan sonra hükûmetin de yardımlarıyla medreselerde okuyan Tatar çocuklarına Rusça kursları düzenlemeye başladı. Fakat misyoner mekteplerinde öğretmenlik yaptığı için Kazan'da yaşayan Müslümanlar tarafından sevilmiyordu. Bu nedenle kurslara devam eden öğrenci sayısı ancak beş-on kişi kadardı. Ayrıca dersane olarak kullanacağı ev bulmakta da büyük sıkıntı çekiyordu. Şarap fabrikası ve genelevin bulunduğu sarhoşu bol bir sokakta ağır şartlar içinde bu kurslara bir müddet devam ettikten sonra vazgeçmek zorunda kaldı. 1873 yılında Müslüman Mektepleri Müfettişi Radloff'un yardımıyla Muallim Seminarya'sında (Muallim Mektebi-Uçitelskaya Seminariya) yeniden Tatarca dersler vermeye başladı. Okul için İslâm tarihi derslerinde kullanılmak üzere çeşitli haritalar hazırladı. Fakat çok geçmeden Radloff'un istediği ders kitabını tashih ederek okuttuğundan Radloff'la araları açıldı ve görevinden istifa etti.

Nasırı, 1860'lı yıllarda yaygın faaliyetlerine başladı. Nasırı'nin en önemli ve orijinal yönlerinden birisi dil konusundaki görüş ve faaliyetleridir. O, eskiden beri İdil-Ural bölgesinde süregelen Osmanlı ve Çağatay Türkçesi karışımı bir Tatar Türkçesi yerine müstakil, saf Tatarca'yı ön plana çıkarmaya çalışmış ve Tatarca'nın Çağatayca'nın bir kolu olduğunu, kendine has kaide ve usullerinin bulunduğunu savunmuştur. Eserlerini saf Tatarca ile yazmaya çalışan Nasırı, Arapça ve Farsçadan yalnızca Tatarcada bulunmayan sözlerin alınması gerektiğini öne sürmesine rağmen, kendisini kısmen Osmanlı Türkçesinin tesirinden, Arapça ve Farsça kelimelerden, ıstıhlardan kurtaramamıştır. Nasırı'nin saf Tatarca ile ilgili bu görüşleri, dönemde pek fazla taraftar bulamamışsa da 1917'den sonra meydana getirilen edebî Tatarcanın temellerini atmış oldu. Nasırı'nin Tatarcanın sarf, nahiv ve lügatine dair çalışmaları kendi döneminde ve daha sonra Tatarca üzerine yapılan çalışmalara rehberlik etmiştir.

1871'de İdil-Ural bölgesinde ilk olarak takvim (salname) geleneğini başlatan Nasırı bu geleneği 1897'ye kadar sürdürdü. Çıkardığı takvimlerinde genel takvim bilgilerinden

Kayyum Nasırı özellikle yazdığı ders kitapları, terbiye ve talim konusundaki görüşleriyle, döneminde, İsmail Gaspıralı ile başlayan eğitimde yenileşme hareketinin öncülerinden sayılıyordu.

başka, halk arasında maarifin yayılması için, tarih, coğrafya, halk edebiyatı gibi konularda da makaleler yazdı. Onun bu takvimleri bir gazete ve dergi hizmetini görmüştür. 26 sene boyunca sadece üç yıl çıkaramadığı takvimlerinde birçok konuyu işlemiştir. Ay ve güneş tutulmalarını takvimlerinde önceden haber verdiği için, Kazan halkı Nasırı'yi din bozucu, misyonerlere satılmış diye tahkir ediyordu. Nasırı'nin Kazan'da yaşadığı dönemde Tatarlar arasında edip, şair ve yazarların sayısı parmakla gösterilecek kadar az olduğu gibi bunların ne manaya geldiğini bilenlerin sayısı da çok az idi. Kazan bölgesinde köy köy dolaşıp Türk-Tatar folklorunu, inançlarını, adetlerini ve etnografyasını incelemiştir.

Tatar yenilikçilik düşüncesinin en önemli temsilcilerinden olan Kayyum Nasırı sürekli olarak Tatarların cahilliğinden ve eğitime önem vermemelelerinden şikâyet ediyordu. Ömrünün son yıllarında

hız kazanan usûl-i cedid hareketinin doğrudan taraftarı olmasa da eski medreseleri sevmiyordu ve bu medreseleri sürekli tenkit ediyordu. Bir arkadaşına yazdığı mektubunda eski medreselerin halkın ahlakını bozduğu fikrini ileri sürmekteydi. Kayyum Nasırı özellikle yazdığı ders kitapları, terbiye ve talim konusundaki görüşleriyle, döneminde, İsmail Gaspıralı ile başlayan eğitimde yenileşme hareketinin öncülerinden sayılıyordu. Her ne kadar kendisi usûl-i cedidçilere yakın bir konumda durmamış olsa da, fen bilimlerine önem verip ibtidâî mektepler için ders kitapları yazması; eğitimde bir tertip arayışına girmesi; sınıflara göre hangi alandan hangi kitabın okunacağını tespit etmeye çalışması ve Rusça öğrenmeyi teşvik etmesi gibi fikir ve faaliyetleri onun usûl-i cedidçilerin öncülerinden olduğuna dair en önemli göstergelerdir. Bir gözünün kör olmasından dolayı daima "Kör Kayyum" diyerek aşağılanan, sürekli olarak imzasız mektuplarla tehdit edilen Nasırı, Tatar halkının Rusça öğrenmesi taraftarı olmakla birlikte bu işin zorla ve misyoner Rus papazları vasıtasıyla yapılmasına şiddetle karşıydı. Bu nedenle Rusça öğrenmek isteyen Tatarlar ve medrese öğrencileri için çeşitli gramer kitapları ve sözlük hazırladı. 40 yıl boyunca durup dinlenmeden eserler yazan Nasırı, yaklaşık bir ay kadar hasta yattıktan sonra 02.10.1902'de vefat etti.

Kazan'da kurduğu Muhammediye Medresesi ile Usûl-i Cedid hareketinin İdil-Ural bölgesinde yayılmasına büyük katkı yapmış olan Alimcan Barudî, 1857'de Kazan yakınlarındaki Küçük Kaval köyünde doğdu. Alimcan'ın doğumundan üç yıl sonra aile Kazan yakınlarındaki Porohovoy (Barudîye) köyüne taşındı. Fakat burada da bir yıl kalan aile daha sonra Kazan'ın merkezine taşındı. Barudî henüz beş yaşlarında iken Kazan'ın ikinci mahallesindeki Kerimi Medresesi'ne (Göl Boyu Medresesi) devam etmeye başladı

ve 1875 yılına kadar burada eğitim gördü. Kısa bir rahatsızlık döneminden sonra 1875'te babasının da teşviki ile yedi yıl sürecek yüksek tahsil için Buhara'ya gitti. Mir Arap Medresesi'nde ve şehirdeki başka müderrislerin derslerine devam etti. 1882'de Kazan'a döndükten kısa bir müddet sonra bir Usûl-i Cedid medresesi açarak eğitim faaliyetine girişti. 1901'de eski medresesini Muhammediye Medresesi ismiyle yeniden yapılandırdı ve rüşdiye, idâdî ve âliye kısımlarını açtı. 1918'e kadar bu medresede binin üzerinde talebe yetiştirdi. Muhammediye Medresesi'nde tahsil gören Tatar dünyasının tanınmış simaları arasında; Hüseyin Yamaşev, Ali Asker Kamal, Fatih Emirhan, Mecit Gafuri, Zarif Beşiri, Fethi Burnaş, Alimcan Şeref, Burhan Şeref, Ali Rahim, Aziz Ubeydullin ve Naki İsenbet gibi yazar, şair ve siyasetçiler bulunmaktadır.

Alimcan Barudî, Rusya Müslümanlarının uyanış hareketlerinde büyük payı bulunan bu medresenin yanı sıra *Ed-Din ve'l-Edeb* isimli bir dergi de çıkararak daha geniş kitlelerin bu uyanış hareketinden nasibini almasını sağlamaya çalıştı. Bu faaliyetlerinin yanı sıra, *Bed'ül-maârif*, *Muâmelât-ı Dîniyye* ve *Maarif-i İslamiye* isimli medreseler için ders kitapları hazırladı.

1905-1917 yılları arasında yapılan I. II. ve III. Müslüman Kongrelerine katılarak, Rusya Müslümanlarının oluşturmak istedikleri birlik hareketini destekledi ve Müslüman İttifakı'nın merkez komite azalığına getirildi. Nijni Novgorod şehrinde düzenlenen III. Kongrede (16-21 Ağustos 1906) dinî-ruhanî müesseselerin ıslahı konusunda kurulan komisyonun başkanlığını yürüttü. Fakat onun bu nevi çalışmalarından rahatsız olan Rus makamları, usûl-i kadimcilerin kışkırtmasıyla 1912 yılından itibaren kardeşi Salihcan ile birlikte, onu iki yıl müddetle kuzeydeki sürgün şehri Vologda'da mecburi ikamete tabi tuttular. Barudî, 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Moskova'da toplanan V. Müslüman Kongresi'ne Türkistan seyahatinde bulunması nedeniyle katılamamıştı. Fakat Müftülük için yapılan seçimlerde en yüksek oyu alarak müftü seçildi. Sefa Beyazıdov'un Geçici Hükûmet tarafından görevden alınmasından sonra makamına geçti. 22 Temmuz 1917 tarihinde Ufa'da kurulan İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi tarafından Diniye Nezareti'ne atandı. Böylece 1789 yılından beri Orenburg Müftülüğü olarak isimlendirilen kurum bundan sonra Diniye Nezareti ya da Ufa Müftülüğü olarak anılmaya başlandı.

Alimcan Barudî, Millet Meclisi'nin çalışmalarında Meclis Başkanı Sadri Maksudî'nin önemli yardımcılarından biri oldu. Millet Meclisi'nde özellikle kadın hakları konusunda büyük bir mücadele verdi. Barudî ve Müftülükte görev yapan bütün kadınlar tarafından imzalan bir kararda ikinci eş için muhtesiplerin izni gerektiği belirtiliyordu. Kadınların hak ve hukuklarını kollamayı kendi görevi olarak kabul eden Müftülük, bilhassa savaş nedeni ile ortaya çıkan karışıklıklara bir çözüm getirme gayreti içine girdi. Savaşta kocaları kaybolan veya ölen kadınların Müftülüğün izni olmadan gayri meşru olarak başka erkeklerle yaşama olaylarının artması nedeniyle, buna bir şekilde engel olma ve ne gibi şartlarda bu nevi kadınların ikinci bir evlilik yapacağı hususu, Müftü Barudî'nin imzası ile yayınlanan bir ilanda aydınlatıldı.

8 Nisan 1918 tarihinde Millî İşler Komiserliği Başkanı Stalin ve Merkez Müslüman Komiserliği Başkanı Mollanur Vahitov'un talimatlarıyla Millet Meclisi Bolşevikler tarafından ortadan kaldırılmasına rağmen, siyasi işlere karışmaması şartıyla Müftülük makamına dokunulmayacağı belirtilmişti. Fakat buna rağmen Barudî bazı meclis üyeleri ile birlikte Sibiryaya gitti. Birkaç ay Sibiryada kaldıktan sonra yeniden Ufa'ya döndü. Osmanlı İmparatorluğu'nun Moskova Büyük Elçisi Galip Kemâlî Söylemezoğlu ile çeşitli görüşmeler yaparak, Osmanlı Devleti'nin Rusya'da yaşayan Müslüman Türklerle ilgilenmesini ve haklarını korumada kendilerine yardımcı olunmasını istedi. Fakat faaliyetlerinden dolayı bir müddet sonra Bolşevikler tarafından tutuklanarak birkaç ay hapsedildikten sonra serbest bırakıldı ve siyasi olaylara karışmaması şartıyla Bolşevikler tarafından yeniden Müftülüğe getirildi. Moskova'da İdil-Ural bölgesinde yaşanan kıtlık-açlık faciasına yönelik hükümet nezdinde çalışmalar yaparken 6 Aralık 1921 tarihinde vefat etti. Cenazesi Kazan'a getirilerek Yeni Mahalle'deki Müslüman mezarlığına defnedildi. Barudî'nin vefat haberi basında fazla ilgi görmedi. Rızaeddin Fahreddin, Astrahan'da yaşayan dostu Abdurrahman Ömeri'ye yazdığı mektupların birinde bu vefasızlığı tenkit etmektedir.

Aynı zamanda bir Nakşi şeyhi olan Alimcan Barudî Usûl-i Cedid hareketinin İdil-Ural bölgesinde yaygınlaşmasında tasavvufî kişiliği ile mühim tesirler icra etmiştir. Alimcan Barudî İslam dünyasının o zamanki kültür merkezleri olan İstanbul, Kahire, Şam, Mekke ve Medine'de bulunmuş ve buralardaki tanınmış ilim adamlarıyla görüşmüştür. Çok zengin bir kütüphanesi olan Barudî, kitaplarını 1920 yılında Kazan Üniversitesi'ne bağışladı.

Matbaası ve çıkardığı *Vakit* isimli gazete ile Tatar kültür hayatına en büyük katkıyı yapanlardan olan Fatih Kerimi 1870 yılında Tataristan'ın Bügölme kazasına bağlı Minglibay köyünde doğdu. İlk eğitimini köyün mollası olan babası Gilman Ahund'dan alan Kerimî, daha sonra Çıstay (Çıstapol) Medresesi'ne devam ederek burada 11 yıl eğitim görmüştür. Çıstay Medresesi'ndeki eğitimi sırasında iki yıllık Rus mektebini de tamamlamıştır. 1890 yılında Ufa'da ruhani meclis huzurunda imtihan vererek müderrislik icazetnamesi almıştır. Babası, onun köy mollası olarak kalmasını istemediğinden, tahsilini devam ettirmesi için aynı yıl İstanbul'a göndermiştir.

İstanbul'daki eğitimini tamamlayan Kerimî, Kırım'a giderek Yalta şehrindeki bir Tatar köyünde iki yıl kadar öğretmenlik ve Bahçesaray'da öğretmen yetiştirme kurslarında dil, edebiyat ve pedagoji dersleri vermiştir. İlk hikâyesi olan *Salih Dedenin Evlenmesi*'ni de (1897) Kırım'da bulunduğu sırada yazmıştır. Ayrıca *Mirza Kızı Fatma* adlı hikâyesini de bu dönemde yazdığı sanılmaktadır.

1896-1898 yıllarının yaz günlerinde Orenburg'a bağlı Kargalı'da meşhur Tatar zenginlerinden Gani Bay (Hüseynov)'ın finanse ettiği yaz kurslarında Usûl-i Cedit öğretmenleri yetiştirilmesine katkıda bulunmuştur. Onun Gani Bay'la tanışması Kerimî ailesinin Orenburg'a göç etmesine de vesile olmuştur (1899). Babasının çağrısı üzerine Kırım'dan Orenburg'a dönen Kerimî, burada yapacağı çalışmalarını planlarken, altın

ocakları işleten zengin Şakir Remiev'in daveti üzerine onunla birlikte Almanya, Belçika, İtalya, Fransa, Avusturya, Sırbistan, Bulgaristan ve Türkiye gibi çeşitli ülkeleri içine alan dört aylık bir seyahate çıkmıştır. Bu seyahat, Türkiye'de eğitim görmüş Kerimî'nin ufkunun daha da genişlemesine neden olmuştur. Gittikleri ülkelerde eğitim kurumlarını, müzeleri, kütüphaneleri, matbaaları, sanayi tesislerini ve Şakir Remiev'in altın madenleri için gerekli olan makine ve teçhizat fabrikalarını gezmişlerdir. Kerimî bu seyahatinin izlenimlerini 1902 yılında *Avrupa Seyahatnamesi* olarak ta bastırmıştır.

Babasının mollalığı bırakarak Gani Bay'ın maddi-manevi yardımlarıyla Orenburg'da bir matbaa ve kitabevi (Kütüphaneyi Kerimîye) açması (1901) nedeniyle bu alanda yoğunlaşmaya başladı. Babasının bir yıl sonra vefat etmesiyle matbaa işleri ve ailenin iâşesinin temini Fatih Kerimî'nin üzerine kaldı.

I. Rus ihtilalinin (1905) getirdiği yumuşama döneminden İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar ve Başkurt halkının azami derecede faydalanması için mücadele eden aydınlar arasında önemli bir yeri olan Kerimî, bu dönemde yapılan hemen hemen bütün siyasi toplantılara gerek delege ve gerekse gazeteci olarak katılarak üstüne düşen vazifeyi en iyi şekilde yapmaya çalışmıştır. Uzun yıllar Orenburg Müslüman cemaatinin reisliğini ve Cemiyet-i Hayriye'nin üyeliğini de yapmıştır.

Rusya Müslümanlarının ikinci toplantısından (13-23 Ocak 1906) sonra Orenburg'da bir toplantı düzenleyen Fatih Kerimî II. Müslüman Kongresi'nin aldığı karar doğrultusunda Rusların Kadet Partisi ile işbirliği yapılmasını toplantıda hazır bulunanlara kabul ettirdi. İstanbul'da eğitim görmesi ve halkının problemlerine çok fazla duyarlı olması, Rus parlamentosu Devlet Duma'sına vekil seçilmesini engellemiştir. Hükümet çeşitli desiselerle onun da aralarında bulunduğu bazı Tatar aydınlarının (Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura vs.) II. Devlet Duma'sına seçilmelerine engel olmuştur. Buna rağmen o, II. Devlet Duma'sına (20 Şubat- 2 Haziran 1907) seçilen dostu ve aynı zamanda Dermend mahlasıyla şiirler de yazan Zakir Remiev'in yardımcılığını üstlenerek Petersburg'a gitmiş ve Duma'daki Müslüman vekillere yardımcı olmaya çalıştığı gibi *Vakit* gazetesine de Duma ve hükümet ahvali konusunda haberler yazmıştır.

1906 yılında yukarıda adı geçen Remiev kardeşlerin *Vakit* adlı bir gazete kurmaları ve baş muharrirliğe Fatih Kerimî'yi getirmeleri, onun hikâye yazarlığından gazeteciliğe geçmesine vesile olmuştur. Bu dönemde bir müddet Orenburg'daki Medrese-i Hüseyiniye'de muallimlik de yapan Fatih Kerimî çeşitli ders kitapları ve ders programları da hazırlamaya başlamıştır.

1912-1913 yılları arasında (1 Kasım 1912-18 Mart 1913) Balkan Savaşları sırasında *Vakit* gazetesinin muhabiri olarak İstanbul'a gelen Fatih Kerimî cepheye gazetecilerin gönderilmemesi nedeniyle haberlerini İstanbul'dan göndermek zorunda kalmıştır. İstanbul'da bulunduğu sırada dönemin devlet adamları ve aydınları; Ahmed Saib, Abdullah Cevdet, Enver Paşa, Ahmed Midhat, Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Halide Edip, Mahmud Esad, Musa Kazım vs. gibi birçok kişi ile Balkan savaşları ve Türk-İslam dünyasının problemleri üzerine mülakatlar da yapmıştır. Kerimî'nin İstanbul'dan *Vakit*

Her zaman “din, millet”, “zengin ile fakir birlikte gidelim ayrılmayalım” diyerek halkı zengin, fakir ayrımı yapmadan birlik olmaya çağıranların başında gelen Fatih Kerimî, İsmail Gaspıralı’nın şiarının (dilde, fikirde, işte birlik) İdil-Ural bölgesindeki en önemli temsilcilerinden birisidir.

gazetesine gönderdiği haberler Rusya Müslümanları tarafından ilgiyle karşılanmış ve bu haberler daha sonra ayrı kitap (İstanbul Mektupları) olarak yayınlanmıştır. 1917 Ekim İhtilaline kadar gazetecilik görevinin yanı sıra çok sayıda eser yazmış ve Rusya Müslümanlarının meseleleriyle aktif olarak ilgilenmiştir. Ayrıca matbaasında çok sayıda ders kitapları ve çeşitli eserler de bastırılmıştır.

Ekim İhtilalinden sonra bir müddet Orenburg’da mektep-maarif ve kültür meseleleri ile ilgili çalışmalarda bulundu. Öğretmen yetiştirme kurslarında dersler verdi. Uzun yıllar çalıştığı *Vakit* gazetesinden ayrılarak 1 Kasım 1917 tarihinde *Yaña Vakit* (*Yeni Vakit*) adlı gazetesini çıkarmaya başladı ve bu şehirde çıkan *İşçiler Dünyası*, *Yol* gibi çeşitli gazetelerin yayın kurulunda çalıştı. *Sosyalizm Tarihi* adlı bir eser hazırladığı da belirtilmesine rağmen bu eseri basılmamıştır. 1925 yılında Rusya’nın (Sovyetler Birliği) yeni başkenti olan Moskova’ya göç etti. Bir müddet SSCB halklarının merkez neşriyatında çalıştıktan sonra Nerimanov Doğuyu Öğrenme Enstitüsü’nde 1937 yılına kadar Türkçe öğretmeni olarak görev yaptı. Lenin’in toprak meseleleriyle ilgili makalelerini Tatarcaya tercüme etti. 1937’de Türkiye lehine casusluk (Kızıl Ordu ile ilgili bazı askeri sırları 1936 yılında Moskova’da bulunun Türk Millî Futbol Takımı Antrenörü Kerim Bey’e

verdiği iddia edilmektedir.) ve Stalin’e suikast hazırlığı gibi çeşitli uydurma suçlarla itham edildi ve Stalin dönemindeki aydınları ortadan kaldırma politikasının sonucu olarak kurşuna dizilmesine karar verildi, Moskova’da bir hapisanede katledildi. Mezarının yeri belli değildir. Fatih Kerimî’nin kardeşi Muhammed Arif de 1934 yılında Varşova’da (muhtemelen Sovyet ajanları tarafından) pencereden atılarak öldürülmüştür.

1901-1917 yılları arasında Kerimî ailesinin matbaasında bir milyon tiraja yakın 384 adet kitap basılmıştır. Ayrıca matbaada *Vakit*, *Şura*, *İktisat* ve *Çükiç* gibi çeşitli gazete ve dergiler de basılmıştır. XIX. yy’ın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Tatar Cedidizmi’nin gelişmesinde en önemli rol oynayanlardan birisi de Fatih Kerimî’dir. İstanbul’daki eğitimini tamamlayarak Kazan’a dönen Fatih Kerimî Avrupa mefkuresini intişarla uğraşmaya başlamıştı. Orenburg’da yaşayan zengin liberal ıslahatçılar (Gani Bay ve Remiyev ailesi) ona maddi ve manevi destek veren en önemli kişilerdir.

Her zaman “din, millet”, “zengin ile fakir birlikte gidelim ayrılmayalım” diyerek halkı zengin, fakir ayrımı yapmadan birlik olmaya çağıranların başında gelen Fatih

Kerimî, İsmail Gaspıralı'nın şiarının (dilde, fikirde, işte birlik) İdil-Ural bölgesindeki en önemli temsilcilerinden birisidir. Gaspıralı'nın vefatı üzerine *Vakit* gazetesinde yazdığı makalede (12 Eylül 1914) "20-30 milyon şakirt bırakıp ölen bir üstat, 20-30 milyon manevî evlat bırakıp ölen bir ata bahtiyardır. Bundan da büyük bahtiyarlığı tasvir etmek akıllara sığmaz" diyerek ona olan bağlılığını belirtmiştir.

Kahire (el-Ezher), İstanbul ve Medine gibi değişik şehirlerde iyi bir dinî eğitim gördükten sonra Ufa'da kurduğu Medrese-i Aliye ile yüzlerce Usûl-i Cedid talebesi yetiştirmiş olan Ziya Kemali, 1873'te Ufa'ya bağlı Telaş (veya Kileş) köyünde doğdu. Babaları Kazan'a bağlı Sabâ köyünden olup oradan Telaş köyüne göçmüşlerdir. İlköğrenimini köyünde gördükten sonra Ufa (Başkurdistan)'daki Ahund Hayrullah Osmânî (1847-1907)'nin açtığı Osmâniye medresesinde tahsil gördü. Aynı medresede ders de okutan Ziyâeddin Kemâlî, Ufa Cemiyet-i Hayriyesi tarafından eğitim için Mısır'a el-Ezher'e gönderildi. Kemâlî, bu sayede, İstanbul, Mısır ve Medine'de çeşitli âlimlerin ders meclislerinde bulundu. Bunlar arasında bilhassa Muhammed Abduh (1849-1905)'un onun üzerinde özel bir etkisi oldu. 1904'te tekrar memleketine dönen Kemâlî, yine Osmâniye medresesinde ders vermeye başladı.

Ziyâeddin Kemâlî, Muhammed Sabir el-Hasenî ve Şeyhuattar Abızgildin ile birlikte 1906 Mayıs'ında *el-Alemü'l-İslamî* gazetesini çıkardı. Ancak, bu gazete kısa sürede kapandı (Ocak 1907). En büyük hayali yüksek bir dinî medrese kurmak olan Kemâlî, büyük çabalar sonucunda Ufa'da 10 Ekim 1906'da Medrese-i Âliye-i Diniyye'yi resmen açtı. Kemâlî, bir taraftan medresenin müdürlüğünü yaparken aynı zamanda müderrislik de yaptı. Kendisi bu medresede Tefsir, Hadis, Siyer ve Psikoloji dersleri veren Kemâlî, 1909'da, Ufa'da, 2. mescitte imam ve müderris oldu. Kemâlî, 1914'te yine Ufa'da kızlar için de bir okulu faaliyete geçirdi.

Ziyâeddin Kemâlî, İdil-Ural bölgesi Müslümanlarının 1917 yılında, Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırladığı tarzda, telif etmeye çalıştıkları *Mecelle-i Ahkâm-ı Şer'iyye* mecmuasının telif heyetinde de yer almıştı. Hazırlanmak istenen *Mecelle'*de tek bir mezhebin, Hanefî mezhebinin, esas alınmaması ve diğer mezheplerin içtihatlarından da faydalanılması esas tutulmaktaydı. Haziran 1917'de *Mecelle-i Ahkâm-ı Şer'iyye* isimli bir mecmua hazırlanması yönünde müftü Âlimcan Barûdi başkanlığında, birtakım gayretler olduğu ve bunun için, Bütün Rusya Müslümanlarının 2. Umûmi Toplantısı'na bir rapor sunulduğu bilinmektedir. *Mecelle'*nin telif heyetinde Ziyâeddin Kemâlî'den başka; Âlimcan Barûdi, Rızâeddin b. Fahreddin, Musa Carullah, Hasan Ata Abeşî, Necip Tünteri ve başka âlimler yer almaktaydı.

1923'te Orenburg Müftülüğü'ne kadı seçilen Kemâlî, 1924'te, Muhammed Sabir el-Hasenî (ö.1924)'nin vefatı ile boşalan 3. mahalle imamlığına geçti. Meşhur müsteşrik H. Vambery (1832-1913) ile özel bir dostluk kurmuştu. Vambery meşhur Asya seyahatinde Ufa'ya da uğramış, onunla görüşmüştü. Ayrıca Kemâlî'nin, yazdığı eserleri ona göndererek okuttuğu ve onunla mektuplaştığı bilinmektedir. Kemâlî, 1905'ten itibaren İdil-Ural bölgesinde çıkan gazete ve dergilerde ve 1924-1927 yılları arasında Ufa'da çıkan

İslâm Mecellesi'nde çeşitli yazılar yayımladı. 1930'da tutuklandı ve 1942'de Samara'da öldürüldü.

Tatar edebiyatının en güçlü kalemlerinden biri olan ve iyi bir komünist olmasına rağmen Stalin'in zulmünden kurtulamayan Alimcan İbrahimov, 12 Mart 1887'de Ufa'nın güneyinde bir Tatar köyü olan Sultanmurat'ta doğdu. Babası İrfan İbrahimov tahsilini meşhur Troitsk Medresesi'nde tamamlamış ve köyünde 1910 yılına kadar mollalık yapmıştır. Annesi Hesene İbrahimov Troysk şehrinde yaşayan fakir bir Tatar ailesinin kızıdır. İrfan İbrahimov'un Troysk'daki eğitimi sırasında onunla tanışmış ve evlendikten sonra Sultanmurat'a yerleşmişlerdir. İbrahimov ailesinin yedi çocuğu vardı. Alimcan İbrahimov ailenin dördüncü çocuğudur. Alimcan ilk eğitimini babasından aldı, ondan okuma-yazma, hesap ve temel dini bilgiler öğrendi. Köylerindeki Rus-Tatar okulunu bitirdikten sonra ailesi, Alimcan'ı ve diğer oğulları Şakirziya'yı Orenburg'da "*Usul-i Cedit*" sistemiyle eğitim vermekte olan Hüseyniye Medresesi'ne gönderdiler (1899). Fakat Alimcan'ın biraz hasta olması nedeniyle, medrese idaresi onu kabul etmedi. Bunun üzerine Alimcan da yine bu şehirde bulunan Veli Molla Medresesi'ne girdi. Bu medrese eski eğitim sistemiyle öğretimini sürdürmekteydi. O, bu medresede yedi yıl eğitim gördü. Medresede hadis, fıkıh, İslam tarihi, Arapça, Türkçe ve Farsça dersleri okudu. Medresede okuduğu sırada Ufa'da faaliyet göstermekte olan "*el-İslah*" adlı reform hareketine katıldığından hocaları ile anlaşmazlığa düştü ve medreseden ayrılmak zorunda kaldı. 1906 yılının sonbaharında Ufa'da bulunan Aliye Medresesi'ne gitti. Bu medresenin kurucusu Ziya Kemali, El-Ezher'de Muhammed Abduh'un öğrencisi olmuş, idealist bir pedagoğdu. Bu medresede Tatar, Başkurt, Özbek, Kırgız, Kumuk, Nogay gibi değişik Türk topluluklarından gençler eğitim görmekteydiler. Medresede dini derslerin yanı sıra tarih, coğrafya, matematik, fizik, kimya, Türkçe, Arapça, Tatarca ve Rusça dersleri de okutuluyordu. Bu medreseler Rus hükümetinden hiçbir yardım almadan, sadece zengin Müslümanların ve halkın yardımlarıyla faaliyet gösteriyordu.

Alimcan İbrahimov bu medresedeki ilk yılının yaz tatilinde Kafkasya'ya giderek burada çeşitli köylerdeki Nogay (Tatar) çocuklarına okuma-yazma öğretmeye çalıştı. İlk hikâyesi olan *Zeki Şekirtning Medreseden Kovuluvı'nı* (Zeki Öğrencinin Medreseden Kovulması) Kafkasya'da bulunduğu sırada yazdı ve Kazan'da çıkmakta olan *El-İslah* gazetesine gönderdi. *El-İslah* gazetesi, Alimcan'ın bu hikâyesini gazetenin 1907-1908 yıllarındaki çeşitli sayılarında yayınladı. 1907-1908 öğretim yılında bütün Rus klasiklerini okudu. Medreselerin ıslah edilmesi fikri üzerinde düşünmeye ve yazmaya başladı. Yukarıda belirtilen ilk hikâyesinin teması da medreselerin ıslah edilmesi ile ilgilidir.

1908 yılında askere çağrıldı, rahatsızlığı sebebiyle askerlikten muaf tutuldu ve yeniden medresedeki eğitimine döndü. Yazdığı bir risale (*Kur'an Allah'tan mı Değil mi*) -ki bu risale basılmamıştır- yüzünden 1909 yılında Aliye Medresesi'nden kovuldu. Oysa bu medresede okuduğu yıllar onun en mutlu günleriydi. O, bu medresede geçirdiği günleri "*Hz. Muhammed ile sahabenin kâfirlerden kaçtığı Mekke'de ibadet ederken aldıkları hazrı biz de bu medresedeki ilk yılımızda aldık.*" diye yazmaktadır. Alimcan İbrahimov daha sonraki

yıllarda (1915-1917) bu medresede hocalık da yaptı, Tatarca, Tatar edebiyatı, devrim ve devlet türleri, tarih gibi çeşitli dersler verdi.

Aliye Medresesi'nden ayrıldıktan sonra Kazak bölgelerinde, Ural'da çeşitli işlerde çalıştı, Astırahan bölgesinde muallimlik yaptı. 1909 yılının sonlarında üniversiteye girmek gayesi ile Kazan'a geldi ise de üniversiteye girmesi mümkün olmadı. 1910-1912 yılları arasında Kazan'da yaşadı. Kazan'da yaşadığı bu süre içerisinde *Yaz Başı*, *Diñgezde* (Denizde), *Yüz El Elek* (Yüz Yıl Önce), *Süyyü-Saadet* (Sevme-Sadet), *Otı Süngen Cehennem* (Ateşi Sönen Cehennem), *Karak Molla* (Hırsız Molla), *Yeş Yürekler* (Genç Yürekler) gibi çeşitli romanlarını ve hikâyelerini yazdı.

1912'nin sonlarında Kiev'e gitti, Kiev Üniversitesi'nde misafir öğrenci olarak derslere devam etti ve özel öğretmenlik yaptı. Burada tanıştığı bazı Türk/Müslüman ve Rus sosyalist gençleriyle görüşerek Çarlık rejimi aleyhine faaliyette bulunacak bir gizli teşkilat kurulması çalışmalarına katıldı. 16 Nisan 1913'te Kiev'de bulunan 16 öğrenciyle bir toplantıda bulunduğu sırada, toplantının ihbar edilmesi üzerine hapse atıldı. Hapse girmesi, onun 1917 İhtilaline kadar polis gözetiminde yaşamasına neden oldu. Hapisten çıktıktan sonra yeniden Kazan'a döndü ve burada çıkmakta olan *Añ* dergisinde çalışmaya başladı. Dergide çalıştığı sırada Odessa, Kiev ve Suhumi gibi çeşitli şehirleri de dolaştı. Yukarıda da belirtildiği gibi 1915-1917 yılları arasında Aliye Medresesi'nde hocalık yaptı. 1913-1917 yılları arasında yazdığı eserlerindeki romantizmin yerini sosyal ve içtimai meseleler almaya başladı. Bu dönemde yazdığı en ünlü eserleri, *Kütüçüler* (Çobanlar) (1913), *Tabiat Balaları* (1914), *Merhumnuñ Defterennen* (Merhumun Defterinden) (1914), *Bezneñ Küñner* (1914)'dir.

1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Moskova'da toplanan Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayı'na Ufa delegesi olarak katıldı. Kurultayda, Rusya Müslümanlarının millî dileklerini gerçekleştirmek için sol partilerle işbirliği yapılmasını, ihtilalci sosyalistlerin (Es-Er) programının Müslümanlara en yakın olduğunu savunarak, onlarla birlikte hareket edilmesini önerdi. Fakat kurultay Müslümanların *Millî şura* kurması yönünde karar aldı.

Daha önceki yıllarda komünistlerle çok sıkı bir ilişkisi olmamasına rağmen, Ekim İhtilali'nin ilk günlerinden itibaren aktif olarak sosyalist yaşamı kurmaya girişti. Aliye Medresesi'ndeki görevini bırakarak "*Ufa Müslümanları Arasında Halkçılığı Yayma Komitesi*"nde görev aldı. Rusların Sosyalist Revolüsyoner (Es-Er) partisine katılarak 1917 yılının Mart ayında Fatih Seyfi Kazanlı ile birlikte *İrek* (daha sonra *Bizniñ Yul* olarak çıkmaya başladı) adlı bir gazete çıkardı ve Müslüman askerlerini burjuvaziye karşı teşkilatlandırmaya çalıştı. 1918 yılının Ocak ayında Stalin'in daveti üzerine Merkez Müslüman Komiserliği başkanı Mollanur Vahitov'un yardımcılığını üstlendi. 16 Ocak 1918'de Petrograd'da (daha sonra Moskova'da yayınlanmıştır) çıkmaya başlayan Çulpan isimli gazetenin redaktörü ve kurucusu oldu. Bu gazetede «Tatar-Başkurt Cumhuriyeti» hakkında çok sayıda makale yazdı. 1920 yılında Komünist Partisine üye oldu -ki bu gecikme 1938 yılında tutuklandığı sırada onun aleyhinde bir suç olarak gösterilmiştir- ve

Alimcan İbrahimov'un 1927'de yazdığı "Tatar Medeniyeti Nindi Yol Bilen Baraçak?" adlı küçük risalesi, milliyetçi ve Rus karşıtı izler taşımaktadır.

«Tatar-Başkurt Cumhuriyeti» kurma projesinde aktif rol aldı.

Ekim İhtilali onu Marksist tarihçi olarak hazırladı. Lenin hakkında *İş, Kızıl Armıya* gibi gazetelerde çok sayıda makale yazdı ve Lenin'in bazı eser ve makalelerinin Tatarcaya çevrilmesini organize etti. Komünist Partisine bağlı olarak oluşturulan parti tarihi bölümünü kurdu. 1922 yılında *Puti Revolyutsii* (Devrim Yolu) dergisini çıkarmaya başladı.

1924 yılının Şubat ayında Moskova'da toplanan Tatar-Başkurt Öğretmenler Kurultayı'na katıldı. Bu toplantıda milli mekteplerin geliştirilmesi, eğitimin ıslah edilmesi ve yeni programların hazırlanması

meseleleri üzerinde çalıştı. 1925-1927 yılları arasında Tataristan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığında görev yaptı.

İbrahimov, 1926'da Bakü'de düzenlenen Türkoloji Kurultayı'na Tataristan delegelerinin başkanı olarak katıldı. Kurultayın en önemli tartışma konularından olan Türk/Müslümanların alfabelerini değiştirerek Latin alfabesine geçmeleri fikrine şiddetle muhalefet etti. O, Türk/Müslümanların alfabe değiştirmelerini, Rus harflerine geçişin bir basamağı olarak görüyor ve *"Bizde Rusçuluk hareketi güçlü olacak, bizdeki Latin meselesi Rus elifbasına girmeye bir basamak, bir hazırlık olacaktır. Biz ilmi, tekniği yukarı olan Rus medeniyeti denizinde yaşıyoruz, bizde şimdi de Rusçuluk taraftarları çok, onlar da Rus harflerine geçme taraftarıdır."* diyerek bu fikre şiddetle karşı geliyordu.

Mart 1927'de verem hastalığı nedeniyle tedavi için Kırım'a gitti ve 1927-1938 yılları arasında Kırım ve Yalta'da yaşamaya mecbur kaldı. Ağır hasta olmasına rağmen 1938 yılında tutuklanarak Kazan'a getirildi ve hapisane revirinde vefat etti.

Alimcan İbrahimov'un 1927'de yazdığı *"Tatar Medeniyeti Nindi Yol Bilen Baraçak?"* adlı küçük risalesi, milliyetçi ve Rus karşıtı izler taşımaktadır. Bazı eserlerde, bu küçük risalenin onun sonunu hazırladığı belirtilse de Stalin terörünün hemen hemen bütün Tatar aydınlarını çeşitli zamanlarda yok ettiği hatıra getirilirse, Alimcan'ın da planın bir parçası olarak sonunun hazırlandığı fikri daha akla yatkındır (Abdullah Battal Taymas onun Arap alfabesini savunması neticesinde gözden düştüğünü belirtmektedir). Diğer Tatar aydınları gibi o da, Tatarların millî bağımsızlığına önem vermek, devrim öncesi Tatar kültürünü yüceltmek, Tatar aydınlarının rolünü aşırı abartmak, solculara saldırmak-sağcılara görmezden gelmek, Rus komünistlerini Çarlık jandarmasıyla kıyaslamak gibi suçlardan mahkûm edilmişti.

Stalin'in ölümünden (1953) sonra SSCB halkları üzerindeki baskının biraz hafiflemesi neticesinde, Alimcan İbrahimov aklandı (1954). Eserleri ve yaşamı bu tarihten itibaren ele alınmaya başlandı. Eserleri Rusça, Tatarca, Kazakça, Özbekçe gibi

çeşitli dillerde basıldı. Hakkında 700'e yakın makale ve çok sayıda kitap yazıldı. ismi, Tataristan'daki bir enstitüye, caddelere ve sokaklara verildi.

1911 yılında *Şura* dergisinde ve bazı gazetelerde başlayan isim tartışmalarında "Tatar" adını savunarak (diğer bir grup ise "Türk" adını savunuyordu), Tatarların Türk ırkının bir kolu olduğunu belirterek, Tatarların kendilerini "Türk" olarak değil de "Tatar" olarak adlandırmalarının ilmi ve mantiki en doğru yol olduğunu savunmuştur.

Tatar dili, edebiyatı ve grameri ile ilgili çok sayıda eser ve makalesi bulunan Alimcan İbrahimov, eğitim bakanlığındaki görevi sırasında Tatar kültürü ile ilgili önemli eserlerin (*Kayyum Nasiri Mecmuası, Tataristan'ını Öğrenü Materyalleri, Edebi Yardım Mecmuaları* vs. gibi) hazırlanmasına da katkıda bulunmuştur.

Alimcan İbrahimov'un yazarlığının yanı sıra diğer bir özelliği de tenkitçiliğidir. Döneminin bütün aydınlarının bazı eserlerini ve makalelerini tenkit etmiştir. Tatar Türklerinin önemli şahısları olan Mercânî ve Tukay'ı dahi tenkid etmekten geri kalmamıştır. Añ (Kazan), *Vakit* (Orenburg), *Yıldız* (Kazan) gibi çeşitli gazete ve dergilerde çok sayıda tenkit yazıları bulunmaktadır. Ahmed Midhat Efendi'yi tenkit eden bir makalesi de vardır.

Tatar süreli yayın hayatına çıkardığı gazete ve dergilerle önemli bir katkı sağlayan Kamil Mu'ti Tuhfetullin, 12 Şubat 1883'te Uralsk'ta doğdu. Babası El-Şeyh Mu'tiullah Mısır'da on yıl kadar eğitim gördükten sonra 1881'de Uralsk'a döndü ve 3. mahalle mescidinde imamlık ve aynı mescidin medresesinde dersler vermeye başladı. Şehrin zenginlerinden Muhammed Ali Abdülvelioğlu'nun kızı ile evlendi.

Kamil Mu'ti Tuhfetullin sekiz yaşına kadar babasından dini eğitimin yanı sıra anadilinde okuma-yazma da öğrendi. Dokuz yaşından itibaren üç sınıflı Rus mektebine başladı. Rus okulunu bitirdikten sonra 1898'de Kazan'a giderek Abdulalam Medresesi'nde Müderris Kasım Hazret'ten ders almaya başladı. Fakat burada gördüğü derslerden hoşnut kalmayarak 1901'de tahsil için İstanbul'a geldi. Babası ise onun Mısır'da eğitim görmesini arzu ediyordu. Oğluna sürekli mektuplar yazarak İstanbul'dan Mısır'a gitmesini rica ediyordu. Kamil Mu'ti babasının bu ricalarına daha fazla dayanmayarak İstanbul'daki eğitimini bırakıp Mısır'a gitti. İlk önceleri felsefe-i Kur'an ve hadis ile ilgilenmeye başladı. Daha sonra El-Ezher'in ve Mısır'ın tanınmış müderrisleri olan El-Şeyh Muhammed Abduh, El-Şeyh Muhammed Bahud ve El-Şeyh Ali el-Bulafi gibi âlimlerin hususi derslerine devam etti. Mısır'da yaklaşık iki sene kalan Kamil Mu'ti Tuhfetullin babasının hac seferi sırasında Mısır'a uğraması nedeniyle onunla birlikte hac seferine çıkarak Mekke, Medine, Şam ve Kudüs gibi şehirleri ziyaret etti. Babasını Rusya'ya gönderdikten sonra üç-beş ay kadar daha Mısır'da kaldıktan sonra vatanına geri döndü. Oysa o Mısır'dan Rusya'ya geri dönmek istemiyordu. Fakat vatanında onu bekleyen bir karısı vardı. Bu nedenle istemeyerek olsa da geri dönmek zorunda kaldı. Ayrıca milletine yapmak istediği hizmetler de geri dönmesinde etkili olmuştur.

Uralsk'a geri dönen Kamil Mu'ti babasının medresesinde hadis, nahiv, mantık, kelam, tefsir ve ilm-i kiraat dersleri vermeye başladı. Gurbetten döner dönmez çalışmaya

başlaması ve kışın Uralsk'ta oldukça sert geçmesi nedeniyle Kamil Mu'ti'nin vücudu yorgun düştü. Yazın kırmızı tedavisi için bir Başkurt köyüne gitti. Bu tedavi sırasında eskiden de tanıdığı zengin Zakir Ahmedî ile uzun uzun millî hizmetler konusunda fikir teatisi yürüttüler. Zakir Ahmedî ile yapılan bu fikir teatisi sonunda *El-Asr ül-Cedid* adlı bir dergi çıkarılmasına karar verildi. Dergiyi maddi olarak Zakir Ahmedî destekleyecekti. 1904 yılında ilgili devlet dairesine dilekçe yazılarak *El-Asr ül-Cedid* adlı bir dergi çıkarmak istediklerini bildirdiler. Derginin bürokratik işlemlerini Zakir Ahmedî'nin Petersburg'da bulunan elemanları ve dostları yürütüyorlardı. Müracaattan bir yıl sonra Rusya'da meydana gelen ihtilal Rusya'da yaşamakta olan Türk/Müslümanlar üzerindeki baskıyı bir nebze olsun hafifletmişti. İhtilalden önce Türk/Müslümanların gazete-dergi çıkarmalarına sıcak bakmayan Rus hükûmeti ihtilalden sonra istemeyerek de olsa onlara bazı demokratik haklar vermeye başladı. İşte bu demokratik haklardan ilk istifade eden *El-Asr ül-Cedid* dergisi oldu. Güçlükle de olsa derginin çıkmasına hükûmet izin verdi. Hükûmetin verdiği bu izin Kamil Mu'ti ve Zakir Ahmedî'de büyük bir sevinç yarattı. Uralsk'ta Rusya'nın en büyük tipografyası olan Uralis matbaasını satın aldılar. Matbaa için gerekli olan Arap harflerini ise Kazan'dan temin ederek yayın için gerekli olan bütün hazırlıkları tamamladılar. 17 Ekim 1905'te Rusya'da matbuat hususunda yeni bir kanun çıktı. Basın üzerindeki baskılarda büyük bir değişiklik ve yumuşama meydana geldi. Kamil Muti de bu yumuşamadan istifade ederek Uralsk'ta hazırlamış olduğu matbaasında *El-Asr ül-Cedid*'den önce hemen *Fikir* adlı haftalık bir gazete çıkarmaya başladı. Gazetenin ilk sayısı 27 Kasım 1905'te çıktı. Gazetenin ilk sayısından itibaren hükûmet ve bürokratlar hakkında şiddetli yazılar yazılmaya başladı. Bu yazılar neticesinde Kamil Mu'ti çeşitli tehditler aldığı gibi gazetenin kapatılmasına da karar verildi. Fakat bu karar her nedense uygulamaya konulmadı. Bir müddet sonra Kamil Mu'ti *Uraliski Dinovnik* adlı günlük Rusça bir gazete çıkarmaya başladı.

10 Nisan 1905'te Orenburg Müftülüğü'nün Ufa'daki toplantısına babası ile birlikte giden Kamil Mu'ti Tuhfetullin, burada imtihan vererek imam, hatib ve müderrislik yapmaya yetkili olduğuna dair bir belge aldı. Ufa'dan döndükten sonra *El-Asr ül-Cedid* dergisini çıkarmasına hükûmetin izin verdiğini çeşitli ilan ve mektuplarla duyurmaya başladı. Bu sevinçli haberi ayrıca dönemin aydınları İsmail Gaspıralı, Abdürreşid İbrahim, Rızaeddin Fahreddin, Fatih Kerimi, Ahmed Hadi Maksudi, Ayaz İshaki ve Abdullah Tukay'a bildirecek onları manevi desteğini istedi. Adı geçen aydınların çoğu yazdıkları cevabi mektuplarda Kamil Mu'ti'nin bu teşebbüsünü takdirle karşılayarak dergi için yazı yazma vaadinde bulundular. İlk sayıdan itibaren Abdullah Tukay, Fatih Kerimi, Ayaz İshaki ve Rızaeddin bin Fahreddin dergiyi makaleleriyle desteklemeye başladılar.

Kamil'in çıkardığı dergilerden biri de *Uklar*'dır. Haziran 1906'da Uralsk'da çıkmaya başlayan aylık resimli komedi dergisi 16 sayfa olarak toplam altı sayı çıkabildi. *Uklar* kısa ömürlü olmasına rağmen Türk dünyasında satirik dergilerin öncüsüdür ve ilk Tatarca satirik dergidir. Daha sonraki tarihlerde Orenburg'da çıkan *Karçıga*, Kazan'da çıkan *Yalt Yult*, Azerbaycan'da çıkan *Molla Nasreddin* isimli satirik dergilere öncülük yapmıştır.

Abdullah Tukay tarafından yazıldığı düşünölen ve çarlık idaresini sert tenkit eden “bu hayata kalben razı olan kişi Müslöman da değil, mümin de değil, insan da değil demek istiyorum” ifadesi yüzünden Kamil büyük bir ceza ödemek zorunda kaldı ve valinin emriyle derginin yayını sonra verildi.

Rusya’da Birinci Duma’nın dağıtılmasından sonra basın üzerindeki kontroller daha da sıklaşmış, Uralsk şehrindeki sosyalist gruplar dağıtılmıştı. Uralsk şehirde yaşayan bazı mutaassıp gruplar, Kamil’e ve onun çıkarmakta olduğu gazete ve dergilere hücum yapmaya başladılar. Valiye yapılan müracaatlar neticesinde Kamil’in naşirlik ve muharrirlik izinleri iptal edildi, babası ve kendisi mahkemeye verildi. Uralsk şehirde yaşayan Murtaza Gubaydullin isimli bir zengin Mu’tilerin Terakki isimli neşriyat şirketini satın alarak Mu’ti ailesini bu zor durumdan kurtardı. Ancak kısa bir müddet sonra dergi ve gazetelerin en önemli yazarı olan Abdullah Tukay’ın zenginlere karşı aşırı kini ve düşmanlığını gören Murtaza Gubaydullin yayıncılık işinden çekilmeye karar verdi.

Kamil Mu’ti ve babası mahkemeye verildi, mahkeme Kamil’i bir buçuk yıl, babasını da altı ay Petropavlovks şehrindeki siyasi hapisaneye gönderme yönünde karar verdi, böylece babasının mollalık belgesi elinden alınacak ve medresesi de kapatılacaktı. Kamil Saratov şehrinde bulunan üst mahkemeye temyize gitti ve davayı kazandı. Ayrıca yayınına son verilen *Fikir*’in yerine *Yeni Turmuş* isimli bir gazete çıkarmaya karar verdi. 11 Kasım 1907’de çıkmaya başlayan bu gazete de Şubat 1909’da şehrin valisinin emriyle kapatıldı. Kamil bu arada yeni kurulmuş olan Tatar tiyatro grubunun problemleri ile de ilgilenmeye başladı. Moskova’ya turneye çıkmış olan Tatar tiyatro gurubu seyirci azlığından zarara uğramış, grubun lideri olan Kudaşev ekibi Moskova’da bırakarak Petersburg’a gitmişti. Artistler Moskova’da zor durumda kalmışlardı. Durumdan haberdar olan Kamil dostlarından topladığı yol parasını Moskova’ya göndererek artistleri Uralsk şehrine davet etti. Şehirde bir bina tutarak sahne hazırlattı, Tatar gurubu Uralsk şehirde yeniden eserler sahnelemeye başladılar. “Seyyar Truppası” isimli bu grup, Tatar tiyatrosunun ilk meşhur grubudur.

Yeni Turmuş’un kapatılması, Uralsk şehrindeki baskı ortamından etrafındaki dostlarının dağılması, babasının da artık siyasî ve içtimaî meselelere karışmaması neticesinde Kamil tamamen yalnız kaldı. Artık yeni bir gazete ve dergi için hükömete müracaat etmenin de manası yoktu, nasıl olsa izin verilmeyecekti. Kamil çaresiz kalmıştı. Yeniden medrese açarak eğitim işine başladıysa da vali şehirden onu sürgün etti. Kamil Ocak 1909’dan itibaren Saratov şehrinde yaşamaya başladı. Edebî ve müzik geceleri düzenleyerek yaşamını idame etmeye çalıştı. Saratov Konservatuarı öğretim üyelerinden Prof. R. Rudolf’dan özel müzik dersleri aldı ve R. Rudolf, Kamil’in 20 şarkısını besteledi. Ancak Saratov şehrinde konser vermesine izin verilmediğinden Kazan’a gitti. Kazan’da da konser için izin alamadığından tiyatro grubu Seyyar’a katıldı ve artistlik yapmaya başladı. Rusya Müslömanları arasında ilk konserler Kamil tarafından düzenlendi. Kamil kendi yazdığı şarkıları okuyordu. 1917 ihtilaline kadar geçimini konserler düzenleyerek temin etti. Rusya’da Müslömanların yaşadığı bütün şehir ve büyük köyleri dolaşarak 1500 civarında konser düzenledi.

1916 yılında askere alındı ve Petrograd şehrinde hasta bakıcı ve aynı şehrin posta idaresinde tercüman olarak görev yaptı. Müslüman askerlere konserler düzenledi. 1917 İhtilali'nden sonra Lenin'in meşhur Doğu Halkları Bildirgesi'ni Tatarcaya tercüme etti ve 1917 İhtilalinden sonra çıkan ilk Tatarca gazete olan *Yarlı Halk*'ın redaktörlüğünü ve Müslüman İşleri Merkez Komiserliği'nin *Çulpan* isimli gazetesini çıkardığı gibi Halk Komiserliği'nin dış işleri bürosunda tercüman olarak çalışmaya başladı. 1918 yılından itibaren Samara Müslüman Komiserliği'nde matbuat komiseri olarak görev yaptı ve bu şehirde çıkmakta olan *Kineş* gazetesinin redaktörlüğünü yürüttü. Samara'nın Aklar ve komünistler arasında birkaç defa el değiştirmesi sırasında *Yana Küç*, *Biznen Fikir* gazetelerinin baş muhabirliğini yaptı.

1919 yılında Samara'dan Uralsk şehrine gönderildi ve Komünist Partisi'nin uyuşturulmasında görev aldı. Uralsk'ta Tatarca olarak *İhtilal Bayrağı* isimli gazeteyi çıkarmaya başladı. Ancak şehrin Aklar tarafından ele geçirilmesinden sonra Ural taraflarına giderek Başkurt tümenlerinin kurulmasında oğlu Hamit ile birlikte görev yaptı. Uralsk'ın tekrar komünistler tarafından ele geçirilmesinden sonra *Yana Fikir* isimli gazeteyi çıkarmaya başladı. Görevli olarak Kazakistan'ın çeşitli şehirlerindeki Komünist Partisi'nin oluşturulmasında görev yaptı. Uralsk'a döndükten sonra hakkında yapılan bazı şikâyetler üzerine partiden çıkarıldı. Mahkemede suçsuz olduğu ispat edilmesine rağmen partiye tekrar alınmadı. Uralsk'tan Kazan'a gitmek zorunda kaldı ve burada Halk Maarif Komiserliği'nde tercüme, radyo programları ve konserler vermeye başladı. Bu yıllarda sahne eserleri yazmaya başladı: Tuzak, Güreş, Şeytan Öne. Uylap Tabuci isimli piyesi basılamadı. Tuzak altı perdelik iç savaşı anlatıyor. 1935 yılında hastalık nedeniyle emekli edildi. 1937 yılında Bil-Belotserkovskiy'in *Ştorm* isimli eserini Tatarcaya tercüme etti ve eser sahnelendi. Moskova'da Tatar Opera Stüdyosu Müdürü ve Çaykovski Konservatörlüğünde parti sekreteri oğlu Hamit, "halk düşmanı" ilan edilerek hapse atıldı ve Kamil'in emekli maaşına el konuldu. 1937 yılında yazdığı "*Ben nasıl şarkıcı oldum*" isimli hatıratında vefatından önceki yıllarda çektiği sıkıntıları anlatmaktadır. 26 Ocak 1941'de hastalıktan vefat etti.

Tatarlar arasında sosyalist neşriyatın kurucularından olan ve aynı zamanda Tatar tiyatro edebiyatının en önemli yazarı Aliasker Kemal 07.01.1879'da Kazan'da doğdu. Ailesi fakir olduğu için çocukluk yıllarını annesinin köyü olan Aşağı Mavra'da geçirdi ve medrese eğitimine de bu köyde başladı. Köydeki medreseye bir kış devam ettikten sonra babası onu Kazan'a getirerek dönemin meşhur medresesi olan Osmaniye'ye verdi. Babasının sık sık ev değiştirmesi nedeniyle Kazan'ın birçok medresesinde eğitim gören Aliasker Kemal, 1893-1900 yılları arasında ise meşhur din alimi ve Usul-i Ceditçi Alimcan Barudî'nin Muhammediye Medresesi'nde okudu. Babasının müsaadesiyle medresede okuduğu sırada bir Rus okuluna da devam ederek Rusça öğrendi ve Rus edebiyatıyla tanıştı. Kışları medresede okuyan Aliasker Kemal, yaz günlerinde İdil-Ural bölgesinin en önemli ticaret şehirlerinden olan Nijni Novgorod panayırına giderek babasına yardım ediyordu. Bu panayır şehrindeki hareketli yaşam, tiyatro ve sirkler onun küçük yaştan

itibaren mizah yönünün gelişmesine büyük bir katkı sağladı.

Medresedeki öğrencilik yıllarında okuduğu *Bilik*, *Risale-i Azize*, *Biçare Kız*, *Reddi Biçare Kız* gibi eserler ve dönemin meşhur Tatar yazarları olan Musa Akyığıtzade, Zahir Bigiyev ve Kayum Nasirî'nin eserleri, İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi, onun edebiyata olan ilgisini arttırdı. 1898'de ilk eseri olan *Behitsiz İgit* (Bahtsız Genç) isimli ilk eserini ve daha sonra da *Öç Bedbehit* (Üç Bedbaht) isimli ikinci eserini yazdı. *Behitsiz İgit* gerek muhtevası ve gerekse üslubu bakımından Tatar tiyatro eserlerinin ilk numunelerindedir. Eser oldukça sade bir dille yazıldığından halk tarafından büyük bir ilgiyle karşılandı. Çünkü bu dönemde Tatar yazarları dilde Türkçü ve Tatarcı olmak üzere iki guruba ayrılmışlardı. Türkçü yazarların eserleri ancak entelektüel ve okumuş çevreler tarafından takip edilebiliyordu. Normal halk bu yazarların eserlerini anlamakta güçlük çekiyordu. Bu nedenle Aliasker Kemal'in halk dilinde yazdığı bu ilk tiyatro eseri halk tarafından beğenildi. Yazar eserin sonunda kahramanlardan birini "bazı kişiler bu kitabı özellikle sokak dilinde yazılmış diyerek tenkit edip güleceklerdir. Lakin ne ziyan? Gülsünler, bütün halkın anlayacağı sokak dilinde yazılacak kitaplar nasip olsun" şeklinde konuşarak, eserlerini halkın anlayacağı bir üslupla yazacağını belirtiyordu. Eserin konusunu gündelik hayattan, özellikle zengin ve mutaassıp Tatar ailelerinin üzüntülü, komik ve gizli yaşamından alan Aliasker Kemal, güldürü tarzının ilk güzel örneğini verdi. Aynı yıl Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* isimli eserini *Kızganıç Bala* ismiyle Tatarcaya tercüme etti. Aliasker Kemal'in Namık Kemal'den yaptığı bu tercüme, Tatarcaya tercüme edilen ilk drama eseridir.

Medreseyi tamamladıktan sonra 1901'de zengin bir ailenin kızı olan Ayşe Hanım'la evlendirildi. Kazan'da cami sayısı az olduğundan medrese mezunu genç imam adaylarının iş bulması imkânsız gibiydi. Bu nedenle zengin kayınpederin yapacağı camiye imam olarak atanmak diğer bütün medrese mezunları gibi, Aliasker Kemal için de en kısa yoldu. Aliasker Kemal, kayınpederinin cami yaptırmaya karar vermesi, ailesinin bütün arzu ve teşvikine rağmen imamlık yapmayacağını bildirdi. Bunun üzerine ailesinin ve kayınpederinin yardımlarıyla Maarif Kütüphanesi isimli bir yayınevi açarak kitap basım ve ticareti ile uğraşmaya başladı. Bu yıllarda İstanbul'a giderek Namık Kemal ve diğer Türk yazarlarıyla tanıştı. İstanbul'dan dükkanı için eserler satın alarak Kazan'a döndü. Almanya'da matbaa eğitimi görmüş olan arkadaşı Mahmut Almaev ile birlikte, daha çok medrese öğrencilerine hitap eden *Terakki* isimli bir gazete çıkarmaya başladı. Öğrencilik yıllarında babasının yanında gittiği Nijni Novgorod panayırına kitap tüccarı

Namık Kemal'in Zavallı Çocuk isimli eserini Kızganıç Bala ismiyle Tatarcaya tercüme etti. Aliasker Kemal'in Namık Kemal'den yaptığı bu tercüme, Tatarcaya tercüme edilen ilk drama eseridir.

olarak katılmaya başladı. 1905 İhtilaline kadar bu yayınevinde çok sayıda edebi eserin yanı sıra Tatar sosyalistlerinin gizli olarak hazırladıkları broşürleri de bastı.

1905 İhtilali diğer bütün Tatar aydınları gibi Aliasker Kemal'in de önünde yeni ufuklar açtı. Ekim 1905'ten itibaren Kazan'da çıkmaya başlayan *Kazan Muhbiri* (1905-1910) isimli gazetede çalışmaya başladı. Ancak gazetenin sahipleri ile anlaşamayan Aliasker Kemal, Şubat 1906'dan itibaren çıkmaya başlayan *Azat* (Özgürlük) isimli daha ziyade sosyalist fikirde olan gazetede yazarlığını sürdürdü. Gazete, yayınlanan "Ayıbsız sözler" (sayı 9-10, 1906) isimli bir makale nedeniyle mahkemeye verildi ve 56. sayıdan sonra kapatıldı. Bunun üzerine gazetenin adı *Azat Halık* (Özgür Halk) (4.06.1906-12.11.1906) olarak değişti ve gazetenin bütün işleri Aliasker Kemal'in idaresinde kaldı. Gazetede dönemin milliyetçi yayın organları olan *Tercüman* ve *Vakit* gibi gazetelere Rusya Müslümanlarının kurduğu ilk siyasî parti olan "Müslüman İttifakı"na sert tenkitler yöneltiyordu. Yayınlanan sosyalist muhtevalı makaleler nedeniyle 15. sayıdan sonra gazete hükümet tarafından kapatıldı ve Aliasker Kemal mahkemeye verilerek 100 ruble para cezasına çarptırıldı. Gazetenin kapanmasından sonra kitap dükkanını kapatan Aliasker Kemal, Kazan'da Ahmed Hadi Maksudî tarafından çıkarılan *Yoldız* (Yıldız) isimli gazetede çalışmaya başladı. Balkan Savaşları sırasında muhabir olarak İstanbul'da gelen Aliasker Kemal, savaşla ilgili izlenimlerini *Yoldız* (sayı 930, 13 Ocak 1913, s. 1-2; sayı 932, 17 Ocak 1913, s. 2-3; sayı 940, 5 Şubat 1913, s. 1-2.) gazetesine gönderdi. İstanbul'daki kötü hava şartları nedeniyle sağlığının bozulması üzerine kısa bir süre sonra Kazan'a dönmek zorunda kaldı. Aliasker Kemal'in Balkan Savaşları ile ilgili makalelerinde daha ziyade savaşın genel seyri ve İstanbul halkının savaş nedeniyle çektiği sıkıntılar anlatılmaktadır.

Aliasker Kemal, Ağustos 1908 tarihinden itibaren ünlü Tatar şairi Abdullah Tukay ile birlikte sosyalist muhtevalı makale, şiir ve karikatürlerin yayınlandığı *Yeşin* isimli bir komedi dergisi çıkarmaya başladı. 15 günde bir yayınlanan dergi kalite ve muhtevası nedeniyle tutulmadı ve ancak 10 sayı çıkabildi. 22 Aralık 1906 tarihinde Aliasker Kemal'in *Gıyşık Belasi* (Aşk Belası) ve Namık Kemal'den tercüme ettiği *Kızganuç Bala* isimli tiyatro eserleri sahneye konuldu. Bu Kazan'da sahneye konulan ilk Tatarca tiyatro eserleri, Tatar tiyatro sanatının doğuşu olarak ifade edilmektedir. Bu tiyatro eserlerinin sahneye konulması ve halkın ilgi göstermesi Aliasker Kemal'i başka tiyatro eserleri yazmaya yönlendirdi.

Kazan Muhbiri, *Azat*, *Azat Halık*, *Yoldız*, *el-İslah*, *Yeşin* gibi gazete ve dergilerde, siyasi, edebi, tenkit ve tiyatro ile ilgili çok sayıda makaleler yazan Aliasker Kemal, Tatar kültürünün gelişmesinde önemli rol oynadı. 1914-1917 yılları arasında Namık Kemal'in *Vatan*, Abdülhak Hamid'in *Duhter-i Hindu* (Hind Kızı, Kazan 1917), Rus tiyatro yazarlarından Ostrovski'nin *Groza* (Bora, Kazan 1914), Gogol'un *Revizor* (Müfettiş, Kazan 1916), Gorki'nin *Nadne* (Dipte), Molier'in *Cimri* (Saran, Kazan 1914) ve İreksizden Tabib (1916), adlı tiyatro eserlerini Tatarcaya tercüme etti. Fakat bu eserlerin bazıları sadece sahnelenmek için tercüme edildi. Ayrıca kitap olarak basılmadılar. Aliasker Kemal'in yabancı dillerden Tatarcaya tercüme ettiği eserlerin sayısı 60 civarındadır.

1917 Ekim İhtilalini sevinçle karşılayan Aliasker Kemal Eş, Eşçi, Kızıl, Köreşçi, gibi komünist gazetelerde çalışmaya başladı. Yeni kurulan Tataristan Cumhuriyeti'nde tiyatro sanatının gelişmesi çaba sarf etti. Kendisi de zaman zaman küçük rollerde oynadı. İhtilalden sonra yazdığı eserlerinde daha ziyade siyasi konuları tercih etti. *Mogciza* (Mucize), *Isul Kadimçi* (Usul-i Kadimci), *Cantahir Bilen Canzöhre* (Cantahir ile Canzöhre) gibi daha ziyade eski dönemi tenkit eden komedi eserlerini yazdı.

Tatar tiyatrosunun kurucusu olarak kabul edilen Aliasker Kemal 19.06.1933 tarihinde Kazan yakınlarında vefat etti. SSCB döneminde Tataristan Cumhuriyeti'nde eserleri en çok basılan yazarlardan biri oldu. Bütün eser, makale ve şiirleri 1925-1982 yılları arasında 10 defa basıldı. Tataristan'ın çeşitli şehirlerindeki cadde ve sokaklara, Kazan'ın en büyük tiyatro salonuna adı erildi.

Tatarlar arasında çok yönlü aydın geleneğinin son temsilcisi olan Rızaeddin Fahreddin 31 Aralık 1858'de Tataristan'ın Bügölme vilayetine bağlı Kışçat köyünde doğdu. Annesinden ilk okuma derslerini aldıktan sonra 1867'de eniştesi Gılman Kerimi'nin görev yaptığı Çistay (Çistapol) Medresesi'ne bir kış devam etti. 1869'da itibaren kendi köylerine 20 km uzaklıktaki Şilçeli Medresesi'nde Abdülfettah Fettahedin'in derslerine devam etmeye başladı. Bu medresede on yıl kadar eğitim gören Rızaeddin Fahreddin, daha iyi bir eğitim alma düşüncesiyle Buhara ve İstanbul'a gitmek istediye de, hocası ve babasının müsaade etmemesi üzerine bu medresedeki tahsil hayatını sürdürmek zorunda kaldı. İhtiyakla medresedeki derslerine sarıldı.

1884'te Ferit isimli bir arkadaşının vasıtası ile Kırım'da İsmail Gaspıralı tarafından *Tercüman* isiminde bir gazete çıkarıldığını öğrendi ve arkadaşısıyla birlikte gazete idaresine mektup yazdılar. İsmail Gaspıralı onlara *Tercüman*'ın 1883'te çıkan 27'nci sayısını gönderdi. İki arkadaş gazeteyi birkaç kere okudular ve paralarını birleştirerek *Tercüman*'a abone oldular. Bu, o dönemde bir köy medresesi öğrencisi için olağanüstü bir durumdu. Çünkü medresenin bulunduğu Bügölme ilçesinde *Tercüman*'ın onlardan başka sadece bir abonesi vardı; Rızaeddin Fahreddin'in eniştesi Gılman Kerimi. Bu rastlantıdan sonra *Tercüman*'ı bir daha bırakmadı, sürekli aboneliğini yeniledi. İsmail Gaspıralı'ya zaman zaman mektuplar yazarak onunla dost oldu. *Tercüman*'da Usûl-i Cedit ile ilgili makaleler onun bu sistemi daha sonra kendi okuttuğu çocuklara uygulamasına vesile olduysa da bunda pek başarılı olamadı. Çünkü Usûl-i Cedit'in nasıl uygulanacağını bilmiyordu. Bilen bir kişiye sormak ya da İsmail Gaspıralı'ya mektup yazarak öğrenmek, utangaç tabiatlı olduğundan içinden gelmedi. İlbe köyünde mollalık yaptığı sırada yeniden Usûl-i Cedit'i denediye de başarılı olamadı. Usûl-i Cedit'in nasıl uygulanacağını ancak 1891'de Orenburg Müftülüğü'ne kadı olarak atandıktan sonra öğrendi.

Rızaeddin Fahreddin medresede hal'felik yaptığı bugünlerde köye gelen bir kitap satıcısından Şehabeddin Mercânî'nin *Nâzûratü'l-Hakk* (Kazan 1870) isimli eserine reddiye olarak Abdullah bin Muzaffer el-Nasavî tarafından yazılan ve mutaassıp Kazan müderrisleri tarafından da beğenilen *Cârûde* isimli eseri alarak okudu. Fakat kitaptaki fikirlerin çoğu karanlıkta kaldığından *Nâzûre*'yi temin ederek iki eseri birlikte mütalaa

etmeye başladı. İki eseri birlikte mütalaa ettikten sonra o yaşa kadar edindiği akide ve fikirler tamamen zelzeleye uğradı. Fikrî dünyası alt üst oldu.

Mercânî'yi görmek için 1886 yılının yazında Kazan'a gitmeye karar verdi. Hocası Abdülfettah gücenmesin diye bu seyahatinden kimseyi haberdar etmeyerek gizlice yola çıktı. Bu Rızaeddin Fahreddin'in çıktığı ilk seyahat idi ve ilk defa gemiye biniyordu. Gemiden indikten sonra kısa bir süre Kazan'ı gezdi ve Mercânî'nin imamlık yaptığı camiyi öğrendi. Öğle namazı kılmak ve ders verirse dersini dinlemek için camiyeye gitti. Namaz sonrası caminin bahçesinde Mercânî'yle ayaküstü bir iki kelime konuşabildi. Öğleden sonra Mercânî başka bir şehre gittiğinden dersini dinleyemedi. Mercânî'yle bütün görüşmesi sadece bundan ibaret kaldı. Daha sonraki yıllarda başka teması olmadı. Sadece bir öğrencisi vasıtasıyla *Molla Cellal Haşiyesi*¹ isimli eserindeki baskı hatalarını düzelttirip aldı ve Mercânî'nin kendi eliyle düzelttiği bu nüshayı kütüphanesinin en mutena yerine koydu. 1887 yılında babasıyla birlikte Ufa'ya giderek Orenburg Müftülüğü'nde imtihan oldu ve imamlık yapmaya yetkili olduğuna dair belge aldı. Bu tarihten itibaren resmî olarak Şilçeli Medresesi'nde dersler vermeye başladı.

Haziran 1888'de Petersburg'a gitti ve burada iki ay misafir oldu. Mercânî'den sonra düşünce yapısında yeni etkiler bırakacak diğer bir şahısla, Cemaleddin Efganî (1839-1897) ile tanıştı. Rızaeddin Fahreddin 1887'ye kadar Efganî'nin varlığından habersizdi. 1887'de *Tercümanı*'da (sayı 21) Efganî'nin Rusya'ya gelişini haber veren ve onun hakkında yazılmış kısa bir makale, Rızaeddin Fahreddin'in Efganî'yi tanmasına vesile oldu. Makalede Efganî'nin kısa tercüme-i hâli ve Moskova'ya gelişi anlatılıyordu. Rızaeddin Fahreddin bu makaleyi okuduktan sonra İslâm alimleri arasında bu gibi şahsiyetlerin bulunmasına şaşıtı. Çünkü o dönemde İdil-Ural'daki medreselerde okuyan öğrencilerin, bir İslâm aliminin Avrupa dillerini bilmesi, Avrupa'da yaşaması ve gazete çıkarmasını tasavvur etmeleri bile çok zordu.

Rızaeddin Fahreddin'in Petersburg'da Efganî ile yaptığı görüşme hafızasından hiçbir zaman silinmedi. Her fırsatta bu görüşmeyle ilgili dipnotlar verdi. Onun İdil-Ural Müslümanlarının dinî ve içtimâî meselelerine eğilmesinde Efganî'nin katkısı çok fazlaydı. Efganî sayesinde İbn Teymiye, Ebulela el-Mari, İbn Rüşd ve İmam Gazâlî'yi tanıdı. Bu dört şahıs hakkında da daha sonra ayrı ayrı biyografiler kaleme aldı. 1917'den itibaren Şura dergisinde Efganî hakkında uzun bir yazı dizisi hazırladı. Fakat dergi Ocak 1918'de kapandığı için bu yazı dizisi tamamlanamadı. Bunun üzerine Efganî hakkında şimdiye kadar Batıda ve Türkiye'de bilinmeyen 130 sayfalık, büyük boy kağıda yazılmış bir monografi hazırladı. Fakat komünist dönemde pek çok eseri gibi bu monografiyi de bastıramadı.

17 Şubat 1891'den Ufa'daki Orenburg Müftülüğü'nde kadı olarak çalışmaya başladı. İlk iş olarak müftülüğün kütüphanesini düzenlemeye girişti. Genç yaşından itibaren kitaplarla haşır neşir olan Rızaeddin Fahreddin için bu uğraş çok zevkli geçiyor, kitapları okudukça kendi hâlini ve derecesini öğreniyordu. Bu öğrenme neticesinde "ilim" ve "fazilet" namına az da olsa sermayesinin olmadığını, köy medresesindeki şöhretini

gerçek mânâsı ile hak etmediğini anladı. Efganî'nin Petersburg'da yaptığı tavsiyeleri düşünmeye başladı ve kendi kendine yeniden ilim tahsil etmeye karar verdi. İlk olarak ehilleri tarafından yazılan hadis kitaplarını okumaya başladı.

Rızaeddin Fahreddin'in fikrî gelişiminde ve tarihçi olmasında Orenburg Müftülüğü'nün büyük etkisi olduğu açıkça görülmektedir. Ufa'ya taşındıktan sonra ekonomik olarak rahatlayan Rızaeddin Fahreddin, "adeta, elifbadan başlar gibi yeni baştan okumaya, öğrenmeye giriştim" diyerek Ufa'ya taşınmaktan duyduğu sevinci dile getirmektedir. Eski tarihini, dinini, kültürünü öğrenmek için Arapça'nın çok önemli olduğunu kavrayan Rızaeddin Fahreddin Mısır'dan, Beyrut'tan ve İstanbul'dan kolilerle dil bilgisi, edebiyat, lügat ve çeşitli kitaplar ısmarlamaya başladı. Arapçasını ilerlettikçe; İmam Gazali, İbni Rüşd, İbni Arabi, İbni Haldun, İbnül Esir, Farabi, Zamahşeri, Yakut Hamevi, İbni Hallikan ve daha başka İslam mütefekkirlerinin, müverrihlerinin eserlerini inceleme kapısı onun için ardına kadar açılmış oluyordu. Rızaeddin Fahreddin Mısır ve Beyrut gibi şehirlerden Cemaleddin Efgani, Şeyh Muhammed Abduh, Kasım Emin, Ferid Vecdi, Tantavi-Cevheri, Reşid Rıza gibi yazarların eserlerinin yanı sıra, Suriyeli ve Lübnanlı Hristiyan yazarlardan Corci Zeydan, Yakup Sarruf ve Ferah Anton gibi müsteşriklerin eserlerini de okuyordu. Ayrıca bu şehirlerde çıkan *el-Hilal* ve *el-Muktataf* dergilerini de takip ediyordu.

Yalnız Arapça eserlerle yetinmeyip, Türkçe yazılmış eserleri de topluyordu. Babur, Nevai, Ebulgazi ve başkaları gibi Çağatay Türkçesiyle yazan müelliflerin eserlerinin yanı sıra Osmanlıca yazılan tarih ve dil kitapları ile edebî eserlere de büyük önem veriyordu. Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi, Naima, Cevdet Paşa, Ahmed Asım, Ahmed Midhat, Ahmed Vefik Paşa, Şemseddin Sami, Ziya Paşa, Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Rezaizade Ekrem, Rıza Tevfik, Abdullah Cevdet, Ahmed Faris Şidyak, Necip Asım, Veled Çelebi, Bursalı Mehmed Tahir gibi tarihçi, edebiyatçı ve mütefekkirler onu en çok ilgilendiren kişilerdi. Aynı zamanda Fuzuli, Baki, Nef'i, Nabi, Nedim ve Şeyh Galip gibi divan edebiyatının ileri gelenlerine ve hatta Servet-i Fünun ve Türkçülüğün yeni doğmaya başlayan edebiyatına da kayıtsız değildi. Onun Türkçü olmasında bu matbuatın etkisi olduğu muhakkaktır. Balkan Savaşlarının acı günlerinde Şura okuyucularına yazdığı kısa bir not onun Türkçülüğünü çok iyi ifade ediyor:

"İşbu günlerde Türkiye'de bulunan dindaşlarımız ve nesil karındaşlarımız üstüne umûmî surette belalar ve kazalar geldi. Ve kazaların defedileceği vakit de belli değil. Karındaşlarımızın, toganlarımızın yanıp gittiği, kan ağladığı bir zamanda şadlık izhar etmeye bizim gücümüz yetmez. İşte bu nedenle beklenmeyen bir şekilde iyi bir değişiklik olmazsa önümüzdeki Kurban Bayramı bizim evimizde bayram töreni olmayacak, vacip amellerden başka adetlerin hiçbiri uygulanmayacak, belki matem olacaktır. Bayram için tebrik kartları ve telgraflar göndermememizin sebebi budur."

Rızaeddin Fahreddin Müftülüğün kütüphanesini düzenledikten sonra arşivini de düzenlemeye karar verdi. Bu çalışma sırasında önemli gördüğü birçok belgeyi kopya ederek daha sonra hazırlayacağı kitaplarının kaynaklarını oluşturdu. Arşivdeki

“İşbu günlerde Türkiye’de bulunan dindaşlarımız ve nesil karındaşlarımız üstüne umûmî surette belalar ve kazalar geldi. Ve kazaların defedileceği vakit de belli değil. Karındaşlarımızın, toğanlarımızın yanıp gittiği, kan ağladığı bir zamanda şadlık izhar etmeye bizim gücümüz yetmez. İşte bu nedenle beklenmeyen bir şekilde iyi bir değişiklik olmazsa önümüzdeki Kurban Bayramı bizim evimizde bayram töreni olmayacak, vacip amellerden başka adetlerin hiçbiri uygulanmayacak, belki matem olacaktır.

bu belgeler sayesinde, İdil-Ural bölgesinin Rusların hâkimiyetine girmesinden sonraki karanlık dönemini aydınlatmaya gayret etti. Arşivdeki belgelerden de istifade ederek 1900 yılından itibaren neşredilmeye başlanan *Asar* isimli eseriyle Rusya Müslümanlarının en meşhurlarının biyografilerini yazdı.

Rızaeddin Fahreddin Müftülükte kadı olarak çalıştığı dönemde çeşitli vilayetlerden imtihan vermek için gelen öğrencilerden hediye/rüşvet almadığı gibi öğrencilerin liyakatlerine göre derece vermesi ile şöhret kazandı. Müftülüğün halkın görmeyi dilediği haklara sahip olmadığını bilse de imkân dairesinde onu ıslah etmeye çalıştı. Mahalleler ile münasebetleri sağlaştırdı. Normal halkın anlayacağı dildeki, dinî emirleri, fermanları bir araya toplayarak imamların ve muhtesiplerin el kitabı olacak *Tanzimat* (Kazan 1898) isimli eserini hazırladı. Böylece görevleri gereği çeşitli resmî kayıtlar tutmak zorunda olan imamların ve muhtesiplerin işlerini kolaylaştırdı. Müftülükte yapılan imtihanlar sırasında öğrencilerden alınan rüşvetin ortadan kaldırılmasına çalıştı. Kadılık görevinin yanı sıra Gani Bay tarafından bölgede yürütülmekte olan Usûl-i Cedit hareketini destekledi. Yeğeni Fatih Kerimi ile birlikte bu yolda büyük bir mücadele verdiler.

Rızaeddin Fahreddin *Tercüman* vasıtasıyla tanıştığı İsmail Gaspıralı ile dostluk ve işbirliğini, Gaspıralı’nın vefatına kadar devam ettirdi. Rızaeddin Fahreddin’in çok yönlü bir aydın olarak yetişmesinde Gaspıralı ve *Tercüman*’ın büyük rolü oldu. Gaspıralı’nın ileri sürdüğü, ilk eğitimin yaygınlaştırılması, sanat okullarının açılması, ana dilin korunması, hayır cemiyetleri ve vakıfların kurulması, mektep ve medreselerde Usûl-i Cedit metoduyla ders verilmesi, Rusya’da yaşayan Müslümanların Rusça ve Avrupa dillerini öğrenmeleri, kadınların sosyal hayatta yerlerini almaları ve matbuatın yaygınlaştırılması fikrî ya da “Gaspıralı’nın temel prensipleri” denilebilecek bu maddeler Rızaeddin Fahreddin’in de bütün ömrü boyunca uygulamaya çalıştığı prensiplerden idi.

Onun Gaspıralı ile olan ilişkileri, özellikle Orenburg Müftülüğü’ne kadı olarak tayin

edilmesinden sonra gelişti. Yavaş yavaş oluşmaya başlayan ilmî şöhretinin yanına kadılık gibi resmî bir kimlik eklenince, halk ve zenginler üzerindeki etkisi artmaya başladı. 1905'te düzenlenen Ufa Kurultayı'na müftülüğün ıslah edilmesiyle ilgili geniş bir rapor hazırladı. Aynı kurultaya ayrı bir rapor sunan Yusuf Akçura ve Rızaeddin Fahreddin'in raporları birleştirilerek müftü tarafından dönemin başbakanına gönderildi.

Müftülükte yaklaşık 15 yıl çalıştıktan sonra 1906 yılında istifa ederek gazetecilik yapmak üzere Orenburg şehrine taşındı. 1908'e kadar yeğeni Fatih Kerimi'nin başmuharrirliğinde çıkmakta olan *Vakit* isimli gazetede çalıştı. Gazetede daha ziyade eğitim ve tarih ağırlıklı makaleler yazdı. *Vakit* gazetesinin de sahibi olan Remiyev Ailesi 13 Aralık 1907 tarihinde Şura isimli bir dergi çıkarmak için Orenburg Valiliği'nden resmî izin aldı. Rızaeddin Fahreddin'in yönetimindeki derginin ilk sayısı 10 Ocak 1908 tarihinde çıktı. 1917 İhtilaline kadar Rusya Türklerinin çıkardığı en ciddi dergilerden biri olan *Şura*, daha ziyade bir fikir ve kültür dergisi olarak yayın hayatını sürdürdü. Rızaeddin Fahreddin dergide "Dil Yarışı", "Türklerin ortak bir dile ihtiyacı var mı?" ve "Milliyet meselesi" gibi çeşitli tartışma konuları hazırlayarak, medeni ölçüler içerisinde aydınların kültür meselleri üzerinde fikir teatisi yapmalarını sağladı. Şura'da Türk mü, Tatar mı mevzusunu tartışmaya açarak bir fikir birliği sağlamaya çalıştıysa da kendisinin "Tatar" ismine olan sert tutumu nedeniyle, mesele daha da alevlendi. 1917 İhtilâline kadar bu konuda Tatarcılar ve Türkçüler bir anlaşmaya varamadılar. Tartışma dönemin diğer gazete ve dergilerine de taşındı. Daha sonraları Türkçü olan Abdullah Battal Taymas 1913 yılında yazdığı bir makalesinde, Rızaeddin Fahreddin ve İsmail Gaspıralı'ya sert tenkitler yöneltiyordu. İsmail Gaspıralı için, "Altın Orda Tatarlarının tohumundan olan Kırım Tatarı İsmail Bey Gaspıralı, biz Tatar değil belki Türk'üz diyip bağınıyor, *Tercüman*'da sürekli Tatar adı aleyhinde yazılar yazıyor." diyerek Rızaeddin Fahreddin'in de İsmail Gaspıralı'dan etkilendiğini iddia ediyordu. Oysa Rızaeddin Fahreddin, İsmail Gaspıralı'dan daha önce Türk ismini savunuyordu. Belki de Abdullah Battal'ın iddiasının aksine İsmail Gaspıralı bu konuda Rızaeddin Fahreddin'den etkilenmişti.

Rızaeddin Fahreddin *Şura* ve *Vakit* gazetesinde yayınlanan makalelerinde, dilin millet olmanın şartları arasında önemli unsurlardan birisi olduğunu, dili korumak için ilkokulların yaygınlaştırılmasını ve edebiyatın terakki ettirilmesi gerektiğini vurguluyor. Bunun için yazarların dilin kaidelerini tertip etmelerini, kelimeleri toplayıp sözlük hazırlamalarını, herkesin anlayacağı ve zevkle okuyacağı şekilde kitaplar yazmalarını, risâleler, gazeteler ve dergiler neşretmelerini istiyor. Öğretmenlerin ise, ilkokullarda düzenli eğitim vermelerini, yarının büyükleri olan çocuklara güzel şekilde okuma ve yazma öğretmelerini, böylece bu iki grubun sayesinde dilin korunacağını ve asla kaybolmayacağını belirtiyor. Rusya'da yaşayan Türklerin, dünyadan kaybolmuş kavimlerin dilleri hakkında Batılıların gramer ve sözlük gibi eserler hazırlamalarından ibret almasını istiyor. Şöyle devam ediyor:

"Çünkü Samara, Ufa, Perm, Orenburg, Tobol (Tobolsk) ve Akmola vilayetlerinin yüzde doksanı Müslüman Türk kabilesi olarak yaşadıkları vakitte dil saklamak kolay

Rızaeddin Fahreddin'e göre umûmî dil, dağınık halde yaşayan milletler arasında münasebet ve kardeşlik meydana getirmenin tek yolu idi. Bunun için İsmail Gaspıralı'nın bütün Türk halkları için ortak bir Türki dil meydana getirilmesi gerektiğini düşünüyordu ve onun bu fikrini destekliyordu.

idi. Lakin o vakitler geçti. Şimdi mezkur vilayetlerde Türkler takriben üçüncü sırayı almaktadırlar. Çok vakit geçmeden, dilleri yeni açılmakta olan çocuklar kendi analarından 'jeleznaya doroga'nın² Rusçası nasıl? diye sormaya başlarlar."

Rızaeddin Fahreddin'e göre umûmî dil, dağınık halde yaşayan milletler arasında münasebet ve kardeşlik meydana getirmenin tek yolu idi. Bunun için İsmail Gaspıralı'nın bütün Türk halkları için ortak bir Türki dil meydana getirilmesi gerektiğini düşünüyordu ve onun bu fikrini destekliyordu. Rızaeddin Fahreddin'in edebiyatta izlediği yol Türklük ve Türk muhibbi olmaktan ibaret idi. Türklüğün parçalanması, Türk dünyasının her tarafındaki mahalli lehçeleri bir tahrîr (yazma, yazı) lisanı haline getirmek için çalışanlara sert tenkitler yazmıştır:

"İdealsiz, mesleksiz ömür sürmek, ne kadar manasız ve hasılasız bir iş olsa, idealsiz edebiyat da bu derecesemeresizdir. Edebiyatta bir gaye olması mutlaka lazım. 'Yeni edebiyat-ı cedide'cilerin meslekleri bize açık malum olmadığı gibi gaye-i emelleri de malum değil. Bunun için onların fayda ve zararlarına hüküm vermeye iktidarımız yok. Ama Türklüğü gaye-i emel etmek, edebiyat dünyasında en esaslı bir meslektir. Türklerin hepsi İslamla müşerref olduklarından 'Türklüğü' gaye ve meslek edip tutmaktan İslam dinine az olsa da zarar gelme ihtimali yok. Bunun için 'Türklüğü' meslek edip tutmak, edebiyat için

hem faydalı hem haklı ve mukaddes bir gayedir. İşte buna göre Rusya İslamlarını, siyasi noktadan Türklük, Tatarlık, Kazak ve Kırgızlık, Nogay ve Mişerlik, Baraba ve Başkurtluk, Tipter ve Buharistlik (Özbeklik) fırkalarına ayırmaya hizmet edenler (Çerevanski ve onun arkadaşları) bu kavimlerin bahtsızlıkları için çalıştıkları gibi 'Tatar edebiyatı' isminde bir edebiyat ihdas etmeye çalışanlar da işbu kavimler için aynı hizmet kabilinden bir hizmet etmektedirler. İki taifenin yolları başka başka olsa da asıl maksatları bir, yani Rusya İslamlarının dağılıp bitmeleri ve ömür boyu birleşmeyecek şekilde tarumar olmalarıdır. 'Tatar edebiyatı' ihya etmek, Kazak, Tipter, Kırgız, Başkurt ve başka isimde edebiyat ihya kılmaya ve her birinin de ayağa kalkamamalarına sebep olsa gerek. Bizim zannımız böyledir. Zannımız hatalı çıksa herkesten önce kendimiz memnun olacağız.

Tatarcılardan bazı kişiler 'çok şükürler olsun Başkurt çocukları Tatar edebiyatı ile aşına oluyorlar, her bir kitabı sevip okuyorlar!' diyerek şadlık izhar ettiklerinde, Türkçüler

de onlara karşı: “bundan sonra Başkurt edebiyatı ihya edecekler asıl bunlar olacaklardır. Eğer de Başkurt kavmi iktisadî ve içtimâî cihetlerden inkıraz belasına uğramasa ömrünüz olsa görürsünüz, bu çocuklar Başkurtların Lomonosovları (Lomonosov meşhur Rus yazarıdır) olurlar ve sizin Tatar edebiyatınız ile yarışan bir de Başkurt edebiyatı meydana getirirler, Kazaklar, Mişerler de tabîî Başkurtlardan ibret almadan durmazlar” dediler. Doğrusunu söylemek gerekirse bu işlerin olması uzak ihtimal değildir. Başkurt, Kırgız, Mişer ve Nogaylar kendi edebiyatlarını ihdas etmeye başladıklarında Tatar edebiyatı yanına bir de Tipter edebiyatı koyulur. Her şeyi ana dili ve işitildiği gibi yazma kaidesine bina edip yazmaya başlarlar, onun peşinden de köy başına bir edebiyat, ilçe başına bir şive çıkıp iş tamam olur.”

Rusya'daki Müslümanların 1920'li yıllara kadar çıkardıkları gazete, dergi ve kitaplar bugün Osmanlıca okuyabilen hemen hemen herkesin anlayacağı bir dille yazılıyordu.

Rusya'daki Müslümanların 1920'li yıllara kadar çıkardıkları gazete, dergi ve kitaplar bugün Osmanlıca okuyabilen hemen hemen herkesin anlayacağı bir dille yazılıyordu. Fakat İhtilalden sonra Tatar, Kazak, Başkurt, Özbek, Kazak, Kırgız ve diğer Türk boylarının kendi şivelerinde edebiyatlarını terakki ettirmeleri, yüzyılın başında bir ölçüde gerçekleşmiş olan dil birliğini yok etti. Bugün artık aynı soydan gelen insanlar birbirini anlayamıyor ya da Türk Dünyası'nın ortak dili olan Rusça ile konuşuyorlar. Rızaeddin Fahreddin'in bu meseleleri önceden görüp dikkat çekmesi şayan-ı dikkattir.

26 Ocak 1918'de Orenburg Müslüman Harbi Şurası Vakit Matbaası'nı kapattı. Böylece *Vakit* gazetesi ve *Şura* dergisinin yayın hayatı sona ermiş oldu. Rızaeddin Fahreddin işsiz kaldı. Bu sırada Ufa'da faaliyet göstermekte olan İç Rusya ve Sibiryâ 18 Şubat 1918 tarihinde ailesini Orenburg'da bırakarak Ufa'da kurulan Millet Meclisinde görev almak üzere Ufa'ya gitti. Millî İdare azaları arasında topraklı muhtariyet yani İdil-Ural'da ayrı bir cumhuriyet kurulması fikrini savunan az sayıda kişiden birisi idi. Alimcan Barudi ile Rızaeddin Fahreddin başlarında bulunduğu Diniye Nezareti'nin üyelerinin çoğu bu siyasî fikrî benimsiyorlardı. Rızaeddin Fahreddin bir karış olsa da Müslümanların yaşadığı yerin istiklali için çalışmanın gerekli olduğu kanaatindeydi.

Rızaeddin Fahreddin'in Millet Meclisi'ne bağlı Diniye Nezareti'ndeki görevi 25 Nisan 1918 tarihinde Bolşeviklerin Millî İdare'ye el koymasıyla sona erdi. Ufa'da çıkmakta olan *Turmuş* gazetesinin 28 Nisan 1918 tarihli nüshasında Müftü Alimcan Barudi, Rızaeddin Fahreddin ve diğer kadılar tarafından Millî İdare'ye Bolşeviklerin el koyması şiddetle tenkit edildi.

1923'te Ufa'da toplanan I. Müslüman Nedvesi'ne hasta olduğu için katılmadı. Nedveye katılan delegelerin ileri gelenleri evinde onu ziyaret ederek Müftü seçmek istediklerini bildirdiler. Rızaeddin Fahreddin, kendi planları olduğunu ve Müftülükten

“Bizim kendi halkımızda fikir, himmet, ahlak ve hamiyet kabilinden şeyler iflas etti. Aramızdaki ihtilaf ve iftirâk (ayrılma, dağılma) günden güne artıp güçlenmektedir. Biz şimdi ‘O gün insan kardeşinden ana-babasından, karısından ve çocuklarından kaçır.’ sözünü şu dünyadaki vaktimizde gördük.”

zaten istifa edeceğini bildirerek teklifi kabul etmek istemedi. Fakat Nedveye katılan delegelerin çoğunluğunun oyu ile Müftü seçildi. Böylece Rızaeddin Fahreddin’in 1936 yılına kadar sürecek Müftülük vazifesi resmen başlamış oldu.

Komünist dönemde din görevlisi olmak kolay değildi. Yapılan baskı ve yıldırma taktikleri Rızaeddin Fahreddin’i canından bezdiriyordu. 1924 yılında Kazan Üniversitesi Tıp Fakültesi’nde okumakta olan kızı Zeynep ve Moskova’daki bir enstitüde okuyan oğlu Said babaları Müftü olduğu için öğrencilikten çıkarıldılar. Bu nevi uygulamalar esasında sadece Rızaeddin Fahreddin’e yönelik değildi. Bu yıllarda dinî görevde bulunan pek çok şahsın çocuklarının öğrenciliklerine son verilmesi için sanki gizli bir emir yayınlanmıştı. Kendi çocuklarının üzüntüsü yetmezmiş gibi diğer mekteplerden atılan öğrencilerin ebeveynleri de Rızaeddin Fahreddin’i bu konuda hükümet nezdinde girişimde bulunması için sıkıştırmaya başladılar. Rızaeddin Fahreddin, dönemin Bütün Rusya Merkez Yürütme Komitesi (Vserossiyskiy Tsentralny İspolnitelny Komitet) Başkanı Kalinin’e ve Komite’deki Azeri üye Neriman Nerimanov’a mektup yazarak, babalarının görevleri yüzünden okullardan atılan çocukların tekrar okullarına dönmelerine izin verilmesini istedi. Yazılan mektuplar amacına ulaştı ve

Zeynep ile Said yeniden okullarına döndüler. Fakat bu hak sadece Rızaeddin Fahreddin’in çocuklarına mı tanınmıştı, yoksa bütün öğrencilere mi, bu konuda bilgi yoktur.

Hükümet din görevlilerini yıldırma için karar üstüne karar alıyordu. Tek gaye din görevlilerini istifa ettirmektir. Bunun için 1925 yılında dinî görevde bulunanlara ek vergi getirdiler. Zaten az olan maaşından başka geliri olmayan Rızaeddin Fahreddin kütüphanesindeki *Tercüman*, *Vakit*, *Şura* ve yabancı ülkelerden topladığı, gazete ve dergi koleksiyonlarının büyük bir kısmını satarak hükümetin tayin ettiği vergileri ödemek zorunda kaldı.

1926’da Rusya’dan ayrılmaya karar veriyse de başaramadı. Türkiye’de yaşamakta olan arkadaşı Abdürreşid İbrahim’e yazdığı 7 Mart 1926 tarihli bir mektubunda Ufa Müftülüğü’nün 30 Mayıs 1926 tarihinde bir Nedve toplanmasına hükümetin izin verdiğini yazıyor ve Nedve dağıldıktan sonra rızkını aramak için yollara düşeceğini yazıyordu. Gitmek için Kaşgar’ı seçmişti. Kaşgar’a gidip bir medreseye girmek, bulunursa çocuklar okutmakla meşgul olup son günlerini tamamlamak istiyordu. Başka

yere gitmeye maddi iktidarının olmadığını ve belki kabre de geçebileceğini belirterek, arkadaşından yardım istiyordu. Eğer Rusya'dan çıkmayı başarırsa Kaşgar'a mı, ya da Afganistan'a mı gitmesinin daha iyi olacağını soruyordu. Rızaeddin Fahreddin dertliydi, dertlerini Abdürreşid İbrahim'e yazdığı bu mektubunda şöyle anlatıyordu: "Bizim kendi halkımızda fikir, himmet, ahlak ve hamiyet kabilinden şeyler iflas etti. Aramızdaki ihtilaf ve iftirâk (ayrılma, dağılma) günden güne artıp güçlenmektedir. Biz şimdi 'O gün insan kardeşinden ana-babasından, karısından ve çocuklarından kaçır.' sözünü şu dünyadaki vaktimizde gördük." Rızaeddin Fahreddin mektubunda kıyameti tarif ediyordu.

Şubat 1936'nın başlarında Rızaeddin Fahreddin rahatsızlandı. Bütün çocukları etrafa dağılmış ve hanımı da iyice ihtiyarlamıştı. Onlara bakacak kimse bulunmadığı için bakıcı tutmak zorunda kaldılar. Fakat aldığı maaştan ödediği vergiler nedeniyle eline pek bir şey kalmıyordu. Bu nedenle kitaplarını Müftülüğe satarak ömrünün son günlerini biraz olsun rahat içinde geçirmeyi düşündüyse de Müftülük çok az bir paraya onun yıllar boyu topladığı kitaplarını aldı. Artık son güne yaklaştığını hissetmiş olmalı ki arkadaşı Keşşaf Tercümanı'ye vasiyetini yazarak verdi:

"Vakit gelip, dünyadan gitsem, başlarına gelen birinci facia olduğu için çocuklarım dehşet içinde ne yapacaklarını bilmeyip, aciz kalırlar. Bunun için vefatımdan sonra defin işlerimi sana havale ediyorum. Çocuklarıma yapılması gerekenleri anlatırsın. Cenaze namazımı Cihangir Ahund (Abzigildin) kıldırır. Bundan sonra Müslüman mezarlığına götürüp, kendin mezara yerleştirirsin. Defin tamamlandıktan sonra Kur'an okursun. Müslüman kardeşlerimin hakkını helal etmesini istersin. Cenaze masraflarını kitaplarımdan bana kalan paradan sarf edersin. Diniye Nezaretine bıraktığım birer nüshası bulunan el yazması kitaplarımdan imkân olduğu vakit bastırırsınız. Basım sırasında tashihleri sen kendin yaparsın."

Hastalığı iyice ağırlaşmaya başlayınca hükümet doktorlara "nasıl olsa da iyileştirin" diye emir verse de iki-üç hafta yattıktan sonra 12 Nisan 1936 tarihinde vefat etti. Cenaze namazı 15 Nisan 1936 tarihinde kılınarak Ufa Müslüman mezarlığına, çok küçükken ölen iki oğlunun yanına, kendi vasiyeti üzere defnedildi.

Böylece Rızaeddin Fahreddin'in 78 yıllık sevinçlerle, çilelerle ve acılarla dolu yaşamı sona ermiş oldu. Onun vefatı dönemin basınında hiç yer almadı. Sağlığında, dünyanın tanıdığı meşhur bir kişi olduğu için ondan intikam alamayan komünistler, vefatından sonra hemen büyük oğlu Abdurrahman'ı tutukladılar ve 1937 yılında kurşuna dizdiler. İkinci oğlu Abdülhat da ağabeyi gibi 1938 yılında kurşuna dizildi. Rızaeddin Fahreddin komünist dönemde yapılan baskı ve zulümlerle ilgili bir şey yazmadı.

Tatarların ilk diplomalı tarihçisi Aziz Ubeydullin'dir. Kaynaklarda adı Gaziz, Aziz ve Eziz, soyadı Gubeydullin ve Ubeydullin olarak geçer. Asıl ismi Abdülaziz'dir. Tataristan'ın başkenti Kazan'da bir tüccar ailesinin ilk çocuğu olarak 27 Haziran 1887'de dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini 1895-1904 yılları arasında Kazan'daki Halidiye Medresesi'nde aldı. Medresede dinî bilimlerin yanı sıra iyi derecede Arapça öğrendi. Özel bir hocadan da Farsça dersleri aldı. Öğrenciler arasında yapılan münazaralara

aktif olarak katılarak topluluk önünde konuşma yapma becerisini geliştirdi. Arapça ve Farsça eserler vasıtasıyla Platon, Aristo, Sadî, Firdevsî'yi, Türkçe eserler vasıtasıyla Batı literatüründen La Fontaine, D. Defoe, J. Verne, Volter ve J. J. Rousseau hakkında bilgi sahibi oldu. Bu eserleri okuduktan sonra Batı edebiyatına olan ilgisi daha da arttı. Ancak Batı edebiyatından Türkçeye çok fazla eser tercümesi bulunmadığından Rusça öğrenmeye karar verdi. Ancak "yoldan çıkacağı" gerekçesiyle Rusça öğrenmesine medresedeki hocaları karşı çıktı. Aziz'in ısrarı neticesinde babası bir Başkurt öğrenciden kardeşi Abdülkadir ile birlikte özel Rusça ve matematik dersleri almalarına müsaade etti. Başkurt öğrencinin üniversite hakkında anlattıkları Aziz'in dünyasını değiştirdi. Ailesi tüccar ya da din adamı olmasını arzularken o 1906 yılından itibaren dışardan lise imtihanlarını vermeye başladı ve 1908 yılında Kazan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu. Bu fakültede bir yıl okuduktan sonra hocaları kendisinde tarihe olan ilgiyi keşfederek, onu tarih fakültesine geçiş yapmaya teşvik ettiler. Tarih fakültesinde okurken Alimcan Barudî'nin Kazan'daki meşhur Muhammediye Medresesi'nde tarih dersleri de vermeye başladı. 1914'te Kazanlı zenginlerden Muhammed Şakir Kazakov'un lisede okuyan kızı Rabia ile evlendi. 1915'te meşhur tarihçi Şihâbüddîn el-Mercânî'nin 100. doğum yıldönümü için hazırlanan *Mercânî* (Kazan 1915) isimli almanağı Keşşaf Tercümanî, Şehir Şeref, Abdurrahman Ömerî, Abdullah İsmetî ve Tahir İyâsî ile birlikte hazırladı. Eserin basılmasını babası Salih Ubeydullin'in maddî olarak destekledi. Aziz bu almanağa "Mercânî'nin tarihi hizmetleri" ve "Mercânî'nin ulum, fünun ve sanayiye bakışı" adında, hacimli iki makale yazdı. Bu eser günümüzde de Şihâbüddîn el-Mercânî hakkında hazırlanmış en temel eser olma özelliğini korumaktadır. 1916'da üniversiteden *Moğol Tarihi İçin Marko Polo* isimli bitirme teziyle mezun oldu. Aziz Tatarlar arasında tarih fakültesini bitiren ilk diplomalı tarihçidir. Diplomayla birlikte aldığı birinci dereceden zadegan rütbesine rağmen, Kazan valisi Kazan'da yaşamasını uygun görmediğinden, Kazakistan bozkırlarının kuzeyinde bulunan ve küçük bir şehir olan Troitsk'e gitmek zorunda kaldı ve 1917 İhtilaline kadar bu şehirde öğretmenlik yaptı.

İhtilalden sonra Troitsk şehrinde Kazan'a dönerek 1917-1918 eğitim yılında çeşitli medreselerde İslam tarihi dersleri verdi ve daha sonra bu ders notlarını *Tarihi Edyan* adında kitaplaştırdı (Kazan 1918). Bu eser Rusya Türk-Tatarları tarafından yazılmış ilk peygamberler tarihi olması açısından önem arz etmektedir. Eserin II. ve III. ciltlerinin de yazılması planlanmışsa da gerçekleşmemiştir. Ubeydullin 1919-1921 yılları arasında Kazan Üniversitesi Rusya Tarihi Bölümünde yüksek lisansını tamamladı ve 1925 yılına kadar Kazan'daki çeşitli enstitülerde tarih dersleri verdi.

Yeni kurulmuş olan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Maarif Komiserliği, ihtiyaç duyduğu millî kadroların hazırlanmasında büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştı. Bu nedenle millî kadroların yetiştirilmesi için ihtiyaç bulunan Türk dili, edebiyatı ve tarihi ile meşgul olan âlimleri Bakü'ye davet etmeye başladılar. Türkiye'den İsmail Hikmet Ertaylan (1889-1967), Kırım'dan Bekir Sıtkı Çobanzade (1893-1939) ve Kazan'dan Aziz Ubeydullin bu davete iştirak eden meşhur âlimlerden bazılarıdır.

Aziz, 1925 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde işe başladı ve bir yıl sonra eşi Rabia Hanım, büyük oğlu Salman ve ikiz oğulları Mikail ve İsrail de Kazan'dan Bakü'ye geldiler. Üniversitede ve pedagoji enstitüsü'nde dersler vermekte olan Aziz, ders notlarını hazırlamak için Bakü kütüphanelerinde ve arşivlerinde durmadan çalışıyordu. Bu sırada ikizlerden İsrail'in vefatı aileyi derin bir üzüntüye boğdu. Bu acılı günlere denk gelen ve bütün Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Türkologlarının toplandığı Bakü Türkoloji Kurultayı'nın (1926) organizasyonunda aktif olarak çalıştığı gibi "Türk-Tatar Halklarının Tarihî Edebiyatının İnkişafı" isimli bir de tebliğ sundu. Bu tebliğde ileri sürülen fikirler 1937'de ona karşı ileri sürülen esassız, yalan iddiaların da kaynağını teşkil etti.

Kasım 1926'da Özbekistan yöneticileri Aziz'i Semerkand Pedagoji Enstitüsü Orta Asya Tarihi Bölümü'nde Özbek tarihi konusunda yapılan araştırmalara yardımcı olması ve seminerler vermesi için Semerkant'a davet etti. Aziz 1937 yılına kadar Semerkant ve Taşkent'teki çeşitli eğitim kurumlarında dersler ve seminerler verdi. Bu vesile ile Özbekistan'daki kütüphane ve arşivlerde çalışma imkânı buldu. Çalışmalarından memnun kalan Özbek yöneticiler Aziz'e 1930'da iyi bir maaş ve ev karşılığında, devamlı olarak Özbekistan'da çalışması için teklifte bulundularsa da kabul etmedi.

1927'de Bakü'de *Hazarların Menşei Hakkında Kayıtlar* isimli eseri basıldı. Bu eseri de 1937'deki soruşturma dosyasına suç delili olarak koyulmuştur. Aynı yıl Moskova'da *Tatar Tarihi* isimli kitabı ve "Tatar Burjuvazisi Tarihinden", "Kazan Tatarlarında Feodal Sınıfın Yıkılması Tarihi" isimli makaleleri basıldı. Bu çalışmalarını neticesinde aynı yıl Bakü Üniversitesi'nde doçentliğe, Yüksek Pedagoji Enstitüsü'nde de İçtimai Tarih Şubesi'nin dekanlığına tayin edildi. Bir yandan da Azerbaycan Devlet Arşivleri'nde çalışmaya başlayan Aziz, hem araştırmaları için kaynaklar toplama imkânına kavuştu hem de arşivin tasnif ve yeniden düzenlenmesine hizmet etti.

1927'de "Özbek halkının menşei problemi", "Pugaçev İsyanı ve Tatarlar", "Volga Boyu Tatarlarının Sosyal İnkişafının Merhaleleri", "İsyan Devirlerinde Tatarlar" isimli çalışmalarını profesör oldu. Kazan Üniversitesi profesörlerinden N.N. Firsov onun bu başarılı çalışmalarını *Kızıl Tataristan* gazetesinde yayınlanan bir makalesiyle hemşerilerine tanıttı. Aynı yıl Semerkant Üniversitesi'nde de meşhur tarihçi V. Barthold'n desteğiyle profesör seçildi.

Aziz, bu yıllarda durup dinlenmeden çalışmaktadır. Amcazadesi Ali Rahim'e yazdığı mektuplarda çıktığı Orta Asya seyahatlerinden ve orada yaptığı araştırmalardan bahsetmektedir. Türk halklarının tarihi Aziz Ubeydullin'in esas uğraş sahası idi: "XIX. Asırda Azerbaycan Türklerinin Tarihi" ve "XIX. ve XX. Asırlarda Türk-Tatar Halklarının İçtimai Hareketlerinin Tarihi" bu yıllarda üzerinde çalıştığı konulardan bazıları idi.

1928'de SSCB Komünist Akademisi Tarihçi Marksistler Cemiyeti'nin asıl üyesi seçildi ve cemiyetin ilk genel kongresinde "Müslüman Burjuvazisinin İdeologu Gaspirinski" adıyla bir bildiri sundu. 1928-1929 yıllarında Taşkent ve Semerkant'ta Türk halkları tarihi üzerine seminerler verdi. 1929'da Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin

kuruluşunun onuncu yılını kutlama komitesine üye seçildi ve *Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Tarihçiliğin On Yılı* isimli eseri hazırlama komisyonunda vazife aldı. Aziz, Azerbaycan'da 10 yılda basılan tarih kitaplarını ve makaleleri incelenerek *Azerbaycan'da On Yılda Tarih İlminin İnkişafı* isimli geniş kapsamlı bir eser hazırladı. Bu eserde Azerbaycan'da modern tarih yazımın başlangıcı, araştırmaların inkişafı ve araştırma istikametleri ilmî olarak incelenmiştir.

Aziz'in çalışmakta olduğu Bakü Üniversitesi Şark Fakültesi, 1930'lu yıllarda SSCB'nin en güçlü Şarkşinaslık merkezlerinden birine hâline gelmişti. SSCB'nin en meşhur Türkolog ve İslam araştırmacıları Bakü'ye gelerek dersler ve seminerler veriyorlardı. Üniversitenin diğer fakülteleri ile mukayese edildiğinde Şarkşinaslık Fakültesinde çalışan Azerbaycanlıların sayısı çok fazlaydı. Kısa bir sürede Şarkşinaslık Fakültesi yüksek okullarda Türkçe ders verebilecek 53 uzman yetiştirmişti. Bundan rahatsız olan komünistler üniversiteyi muhtelif yüksek mekteplere parçalayıp, esasında kapatarak Aziz'in ve yerli kadroların yetiştirilmesi için uğraş veren diğer hocaların pedagojik faaliyetlerini azalttılar. Aziz üniversiteden ayrıldıktan sonra Azerbaycan İlmî Tedkikat Enstitüsü'nün Tarih Bölümüne başkanlık yapmaya başladı. Bu yıllarda Azerbaycan ve Özbekistan'da tarih ders kitaplarının hazırlanmasında çalıştı. 1931-1933 yılları arasında Moskova, Bakü, Semerkant ve Taşkent üniversitelerinde "Türk Halkları Tarihi" dersleri verdi ve araştırmalar yaptı. İlmî faaliyetlerinin yanı sıra içtimaî ve siyasî işlerle de ilgilendi; Bakü şehrinin Voroşilov ilçesi meclis üyeliğini de bir müddet yürüttü.

Azerbaycan İlmî Tedkikat Enstitüsü daha sonra SSCB İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesi olarak yeniden yapılandırıldı. Enstitüde Azerbaycan ve Orta Doğu ülkelerinin tarihinin incelenmesine hususi dikkat ediliyordu. Bundan rahatsız olan komünistler enstitüyü kapatarak SSCB İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesi olarak yeniden yapılandırıdılar. Böylece SSCB'de Türk-İslam tarihi araştırmalarının merkezi olma yolunda ilerleyen Bakü'nün önü kesilmiş oldu ve yerli kadroların yetiştirilmesi sekteye uğratılmış oldu.

Aziz'in üstünde 1931-1932 yıllarından itibaren Stalin'in kara bulutları dolaşmaya başladı. Eserleri ve makaleleri artık neşredilmiyor, muhtelif bahanelerle neşriyat planlarından çıkarılıyordu. Bir müddet sonra yazılı ve şifahî esassız tenkitler, manasız şüphe dalgası Aziz'in üzerine hücum etmeye başladı. 1933 yılında esassız hücumlar iyice artmaya başladı. Aziz için Bakü'de yaşam zorlaşmıştı. Hücumlardan kurtulmak için önce Kuzey Kafkasya'daki Pyatigorsk şehrine taşındı ve burada Kabarda-Balkar Pedagoji Enstitüsü'nde dersler vermeye başladı. İlmî faaliyetlerine de devam ederek *Kabarda-Balkar'da Feodal Münasebetlerin Tarihi* isimli çalışmasını hazırladı. Lakin eserini bastıramadı. Burada da hücumlar peşini bırakmadı. Kazan Pedagoji Enstitüsü'nden *Tataristan Tarihi* isimli eserin hazırlanması ve dersler vermek üzere davet alınca, belki doğduğum şehirde rahat ederim, esassız hücumlardan kurtulurum düşüncesiyle Kazan'a döndü. Fakat Kazan'da vaat edilenlerin hiçbiri yerine getirilmediği gibi, eser ve makalelerinin basılması da engelleniyordu. 1935'te yeniden Azerbaycan'a döndü ve 1936'da Azerbaycan

Üniversitesi Tarih Fakültesi SSCB Halkları Tarihi Bölümü başkanlığına getirildi. 1935-1937 yılları arasında Azerbaycan'da çalıştı ve Azerbaycan tarihi ile ilgili pek çok eser hazırladı. Ancak bunları bastırma imkânı bulamadı ve 1937'de tutuklandığı zaman bütün evraklarına el konulduğu için akıbetleri hakkında da bilgi yoktur.

1936 yılının sonunda SSCB İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesi'nin başkanı R. Ahundov'un tutuklanmasıyla, Azerbaycanlı ve Azerbaycan'da çalışan bilim adamları için dehşetli devir başladı. Üniversitede çalışan profesörlerin hemen hemen tamamı ile birlikte Aziz de tutuklandı. Baskı ve işkencelerle yapılan sorgulamada "1925 yılından itibaren Bakü'de İngiliz himayesinde Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Tataristan, Başkurdistan ve Dağıstan'ı içine alan bir Türk-Tatar devleti kurmak için karşı devrimci örgütlerle iş birliği yapmak", "Pantürkist faaliyetlerde bulunmak", "Türkiye ve Japonya lehine casusluk yapmak" gibi çeşitli uydurma suçları kabul etmek zorunda kaldı. Bakü'de 12 Ekim 1937 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ceza kanununun 64, 63-1, 69, 70 ve 73. maddelerinden suçlu bulunarak kurşuna dizildi. Mezarının yeri hâlâ belli değildir.

Eşinin ölümünden sonra Rabia da tutuklandı ve 5 yıl süreyle Sibiryadaki bir çalışma kampına gönderildi. 1943 yılında çalışma kampından çıktıktan sonra büyük şehirlerde yaşaması yasaklandığından Kozlovk isimli kasabada yaşadı ve kocasının aklanmasından sonra Tataristan'a dönebildi. Aynı yıl Aziz'in Bakü'de çalışan kardeşi Abdülkadir de tutuklanarak kurşuna dizildi.

Adı uzun süre yasaklılar listesinde kalan Aziz hakkında Azerbaycan, Tataristan ve Özbekistan matbuatında ilk makaleler 1962'den itibaren yayınlanmaya başladı. Adı geçen ülkelerde son yıllarda Aziz hakkında çeşitli makale ve eserler yayınlanmakta olup, Tataristan'da ise eserleri yeniden basılmaya başlanmıştır.

Eşi Rabia 1955'te kocasının aklanması için SSCB Yukarı Sovyeti Başkanı Vorosilov'a müracaat etti. 16 Mart 1957 tarihinde Aziz'in suçlu olmadığı, SSCB Anayasa Mahkemesi Askeri Bölümü tarafından kabul edildi ve suçsuz yere kurşuna dizildiği anlaşıldı. Böylece Aziz aklanmış oldu.

Tatarcanın ilk etimolojik sözlüğünü hazırlayan ve edebî tenkitçiliğin öncülerinden olan Cemaleddin Velidî 12.10.1887'de Kazan yakınlarındaki Apas ilçesinde molla ailesinde doğdu. Okuma-yazma ve ilk *Kur'an* derslerini babasından aldıktan sonra İş-Bubi köyündeki Bubi Medresesi'ne gitti. Bu medrese İç Rusya ve Sibiry bölgesinin en meşhur medreselerinden biri idi. İstanbul'da bir müddet Mekteb-i Sultanî'de eğitim gören Abdullah Bubi kardeşleri Ubeydullah ve Muhlise ile birlikte modern bir medrese kurmuşlardı. Velidî, doğru düzgün yolu dahi olmayan bu medreseye sadece merkezî Rusya'dan değil, Sibiry ve Türkistan'dan öğrencilerin geldiğini yazmaktadır. Bu medrese 1912 yılında İşmi İşan isimli bir mollanın şikâyeti üzerine Rus jandarması tarafından Panislamist ve Pantürkist fikirler yaydığı bahanesiyle kapatıldı, Abdullah ve Ubeydullah Bubi kardeşler sürgüne gönderildi.

Stalin döneminde Tataristan'da sosyal bilimlerde araştırma yapanlara yönelik "rejim düşmanı ve asalaklar" kampanyası C. Velidî ile başlatıldı. G. Tulumbay'ın öncülüğünde *Yanalif* dergisinde C. Velidî'yi "açıktan burjuva milliyetçiliği propagandası yapmakla" suçlayan karalama kampanyası başlatıldı

Bubi Medresesi'nde İslamî ve dünyevi bilimlerin yanı sıra Rusça ve Fransızca da öğrenen Velidî, eğitimini tamamladıktan sonra Kazan'a giderek 17 numaralı medresede bir müddet çalıştı (1910-1911). Rusya Müslümanlarının en zenginlerinden olan Ahmed Bay'ın Orenburg şehrinde kurmuş olduğu Hüseyniye Medresesi'nden davet alınca Kazan'dan Orenburg'a taşındı ve bu medresede çalışmaya başladı (1911-1917). Bu şehirde Fatih Kerimî'nin başmuharrirliğinde çıkmakta olan *Vakit* gazetesinde yazarlık hayatına başladı. Bu dönemde başlayan isim tartışmalarına (Türk mü, Tatar mı) yazdığı *Millet ve Milliyetçilik* (Kazan 1914) isimli eserinde, iki tarafın da memnun olacağı yeni bir kavramın "Türk-Tatar" adının kullanılmasını teklif etmektedir.

1917 İhtilalinden sonra Kazan'a giderek Eylül 1918 tarihinden itibaren *Kurultay* gazetesinde çalışmaya başladı. (Z. Velidî Togan, Kurultay gazetesinin Fuad Tuktar, Şerif Kemal ve C. Velidî tarafından çıkarıldığını yazmaktadır.) Ancak gazete yöneticileri ile anlaşamadığından istifa ederek Aralık 1918-Mayıs 1919 tarihleri arasında Kazan yakınlarındaki Kışkar Medresesi'nde ve Tetüş kasabalarında öğretmenlik yaptı. Bu dönemde etraftaki köy ve kasabalara geziler

yaparak daha sonraki yıllarda basılacak olan Tatar sözlüğü için derlemeler yaptı. Bir müddet sonra yeniden Kazan'a giderek Doğu Akademisi ve 1923 yılından itibaren yine Kazan'daki Doğu Pedagoji Enstitüsü Tatar Dili ve Edebiyatı bölümünde doçent olarak çalışmaya başladı.

Stalin döneminde Tataristan'da sosyal bilimlerde araştırma yapanlara yönelik "rejim düşmanı ve asalaklar" kampanyası C. Velidî ile başlatıldı. G. Tulumbay'ın öncülüğünde *Yanalif* dergisinde C. Velidî'yi "açıktan burjuva milliyetçiliği propagandası yapmakla" suçlayan karalama kampanyası başlatıldı. 8 Mayıs 1931'de C. Velidî'nin de aralarında bulunduğu 17 kişilik yazar, bilim adamı, gazeteci ve ekonomist aynı gece tutuklandı. Tutuklanma sebepleri; "devrim karşıtı ve Sultan Galiyevci olmak", "Arap alfabesinin yerine amele koyulan Latin alfabesine karşı gelmek", "Tatarlar arasında burjuva milliyetçiliğini yaymak" gibi uydurma suçlardı. Bu 1920'li yıllardan sonra Türk-Tatar aydınlara karşı yürütülen kampanyanın devamı niteliğinde olup, aydınlara karşı başlatılan yeni bir kampanyaydı. C. Velidî'nin tutuklanmasından yaklaşık bir ay sonra yapılan mahkeme sonunda ceza kanununun 58-10. ve 58-11. maddelerine göre beş yıl süreyle Kuzey Rusya'daki bir çalışma kampına gönderilmesine karar verildi. Çalışma

kampında çıkan isyan sırasında pencereden düşerek ya da düşürülerek ağır yaralandı. Ağır yaralı olmasına rağmen kuzeyde kol gücüyle inşa edilmekte olan Belemor kanalının inşaatına gönderildi ve orada 30.11.1932 tarihinde öldü. Mezarının yeri belli değildir. Geride eşi, iki oğlu ve bir kızı kaldı. C. Velidî'nin NKVD'deki (daha sonra KGB) sorgu raporları S. Rahimov tarafından neşredilmiştir. Muhtemelen gördüğü bütün işkence ve eziyetlere rağmen sorgulamalarında başka masum insanların tutuklanmasına sebep olacak ifadelerden kaçınmıştır.

C. Velidî'nin öldüğünden habersiz olan Kazan Mahkemesi 22 Aralık 1932 tarihinde "suçsuz olduğu ve acilen tahliye edilmesi" yönünde bir karar aldı. Bu dönemde SSCB'de o kadar çok insan tutuklanıyor, ölüm ve sürgüne gönderiliyordu ki, mahkemelerin bu tür hatalar yapması gayet doğal karşılanıyordu. C. Velidî, Stalin'in ölümünden sonra 1959 yılında aklandı. Aklanmak ailesi için çok önemliydi. SSCB döneminde aklanmayanların aileleri "rejim düşmanın eşi ya da çocuğu" olmak gibi bir suçu ömür boyu çekmek zorunda kalıyor ve devlet imkânlarından faydalanamıyorlardı.

Velidî'nin *Tatar Dilinin Etimolojik Sözlüğü I-II* (Kazan 1927-1928) ve *Tatar Dili Grameri* (Kazan 1919) isimli eserleri edebî Tatarcanın meydana gelmesinde önemli rol oynamıştır. *Oçerk istorii obrazobannosti i literaturı voljskih Tatar/ Volga Tatarlarının Eğitim ve Literatür Tarihi Üzerine Deneme* (Moskova 1922) isimli eserine meşhur Rus Türkologlar Samoyloviç ve Firsov tarafından olumlu tenkitler yazılmıştır. 1990'lı yıllara kadar bu eser Rusya Müslümanlarının eğitim tarihi hakkında araştırma yapanların temel kaynaklarından biri olmuştur. Türkiye'de ve özellikle Batıda yapılan çalışmalarda bu esere bol bol atıf vardır. *Vakit, Şura, An, Muallim, Süyünbike, Novaya Jizn, Kurultay, Beznen Yul, Tataristan, Biznen Bayrak, Vestnik obşçestva izuçeniya Tatarstana* gibi çeşitli gazete ve dergilerde, "Tatar Milletini Terakki Ettirmeyenler", "Kavim ve Kabilemiz Arasında", "Kazan-Tatar Dilinin Diyalektleri", "Mahmud Kaşgarî'nin Sözlüğü Üzerine", "Tatar Dili Üzerine Türk Filolog", "Karin ve Glazov Tatarlarının Diyalektleri", "Boz Yiğit Üzerine", "Türk-Tatar Dillerinin Kaderi", "Tukay Hakkında", "Tatar Dili Üzerine İncelemeler", "Terminoloji Problemi Üzerine", "Aziz Ubeydullin", "Abdullah Bubi", "Dört Türkiye" gibi çok sayıda makalesi yayınlanmıştır.

Yazdığı ders kitaplarıyla Usul-i Cedit hareketinin Rusya Müslümanları arasında kökleşmesini sağlayan Ahmed Hadi Maksudî, 28 Eylül 1868'de Kazan vilayetinin Taşsu köyünde (şimdiki Biektau kasabası) molla ailesinde doğdu. Başlangıç bilimini babasının medresesinde aldı, 1881 yılında Kazan'a giderek Göl Boyu, Gallemiyeye ve Apanay Medreselerinde 8 yıl eğitim gördü. Kazan'daki Müslüman Tatar muhitinin dışına çıkarak üniversite çevrelerinde olan bitenlerle ilgilenmeye başladı, İstanbul matbuatını ve Kırım'da çıkmakta olan Tercüman gazetesini takip ediyordu. Gizli gizli Rusça da öğrenmişti. Medrese eğitimini tamamladıktan sonra 1890-1892 yılları arasında Kazan'da muallimlik yaptı. Uzun yıllar çeşitli medreselerde öğrenim görmüş ve muallimlik yapmış olduğundan eğitimde metot meselesiyle yakından ilgilenmeye başlamıştı. Talebelik ve muallimlik yıllarında edindiği tecrübelerden istifade ederek, medreseler için çeşitli

ders kitapları hazırlamaya başladı. *Mulalim-i Evvel* isimli ilk eseri 1918 yılına kadar 32 defa basıldı ve İdil-Ural bölgesinde en çok basılan ders kitaplarından biri oldu. Bu ilk eserinin ilgi görmesi onu başka ders kitapları yazmaya da teşvik etti. 30'a yakın ders kitabı hazırladı, özellikle *Muallim-i Evvel*, *Türkî Sarf*, *Türkî Nahv*, *Şifahiye* isimli ders kitapları 15-20 baskı yaptı. Bu eserler Usul-i Cedit medreselerinde Tatar çocuklarının ana dillerini öğrenmelerinde çok başarılı oldu. *Elifba* ve *İbadet-i İslamiye* isimli eserleri de medreselerde ders kitabı olarak 1917 İhtilaline kadar okutuldu.

1893 yılında İstanbul'a giderek baskı usulleri ve gazetecilik konusunda bilgi ve görgüsünü arttırdı. İstanbul'dan Bahçesaray'a giderek İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinde ve Bahçesaray'daki Zincirli Medrese'de Arapça öğretmeni olarak bir müddet çalıştı. 1896 yılında Kazan'a döndü ve Gaspıralı'nın Usul-i Cedit medreseleri için hazırladığı ders kitaplarının (*Hoca-i Sibyan*) benzerlerini yayınlamaya başladı. *Muallim-i Evvel*, *Muallim-i Sani*, *İbadet-i İslamiye*, *Şeriat Hükkümleri*, *Fenni Kamus*, *Doğu Mantığı* en çok basılan ders kitaplarıdır. Çeşitli kaynaklarda bu eserlerin 1918'e kadar 1.200.000 nüsha basıldığı belirtilmektedir. Hazırladığı bu ders kitapları ona Usul-i Cedit hareketinin öncülerinden olma unvanını kazandırdı. Hadi Maksudi sadece ders kitapları hazırlamakla kalmadı, öğretmenlere ve genç mollalara Usul-i Cedit'in faydalarını, düzenlediği seminerlerle pratik olarak öğretmeye çalıştı, pek çok Kazanlı zengini bu eğitim hareketini desteklemeleri için ikna etti.

Pratik ve tatbikatçı bir kişi olduğundan, cemiyetin o günkü ihtiyaçlarını iyi kavramıştı. O dönemde cemiyetin en çok ihtiyaç duyduğu şeylerden biri ders kitapları idi: İdil-Ural bölgesine ders kitapları en çok İstanbul ve Kırım'dan gelmekteydi, bu yol hem masraflı hem de Kazan Tatarlarının şivelerinden az da olsa farklılıklar arz ediyordu.

Hadi Maksudi 1892 yılından itibaren *Yıldız*, *Gündüz*, *Kazan* isimlerinde Tatarca bir gazete çıkarmak için pek çok kez hükümete müracaat ettiyse de bir netice alamadı. Bu arzusunu 1905 İhtilalinden sonra gerçekleştirdi ve 15 Ocak 1906 tarihinden itibaren Kazan'da Türkçe-Tatarca *Yıldız* isimli bir gazete çıkarmaya başladı. Başlangıçta haftalık, sonra haftada 3 gün, daha sonraları ise günlük olarak 1918 yılına kadar çıkan bu gazete, Çarlık Rusya'sındaki önemli Tatar süreli yayınlarından birisidir. Bu gazetede dönemin pek çok meşhur Tatar yazarının makaleleri bulunmaktadır. Ali Asker Kemal, Musa Carullah Bigi, Abdullah Battal Taymas, Sadri Maksudi (Arsal), gazetenin en önemli yazarlarıdır. Gazete dönemin aydınları tarafından suya sabuna dokunmayan bir yayın politikası izlemekle itham edilmektedir. Ancak hükümet organları tarafından da Türkçü bir yayın politikası izlemekle suçlanmış ve Hadi Maksudi'nin 1938 yılındaki sorgu tutanaklarında kendisi bu yönde sorgucular tarafından suçlanmıştır. Türk devlet adamı ve aydınlarından sabık Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ve Defter-i Hakani Nazırı Mahmud Esad Efendi'nin Rusya ve İdil-Ural seyahatlerine çok önem vermiş, gazete iç sayfalarından bir-iki sütununu sürekli olarak Türkiye haberlerine ayırmış, Balkan Savaşları sırasında da Ali Asger Kemal'i muhabir olarak Türkiye'ye göndermiştir. Ali Asker Kemal'in İstanbul'dan

gönderdiği mektuplar Balkan Savaşları hakkında ve dönemin İstanbul'undaki gündelik hayatı yansıtması açısından önemlidir.

Hadi Maksudi'nin çağdaşı ve bir müddet yanında çalışmış olan, yurt dışına kaçarak Stalin döneminin dehşetini yaşamamış Abdullah Battal Taymas, Ahmed Hadi'yi tedbirli, aşırı derecede ölçülü, suya-sabuna dokunmamanın yollarını bilen bir kişi olarak tarif etmektedir. Abdullah Battal Taymas, bu fikirlerini Hadi Maksudi'nin eceliyle ölmesiyle de desteklemektedir. Oysa yukarıda da görüldüğü gibi Ahmed Hadi 2-3 yıl hapishanelerde işkence çekmiş ve bu işkenceler neticesinde psikolojisinin bozulması üzerine serbest bırakılmıştır. Taymas, İstanbul'un hür havasında, boğaza nazır evinde Maksudi kardeşler üzerine biyografi yazarken, Kazan'da Stalin'in çalışma kamplarında çile çekerek evlerine dönen ve vefat eden aydınların cenazelerini kaldıracak cemaat

bulunmuyordu. Kazan matbuatındaki isim tartışmaları sırasında Türk adına en çok karşı gelenlerden olan Abdullah Battal Taymas, Türkiye'de neşrettiği eserine *Kazan Türkleri* adını vermiştir.

Bu makalede XX. yüzyılda Tatar Türklerinin ve Türk Dünyası'nın siyasi, sosyal ve kültürel hayatı üzerinde önemli roller oynamış bir kısım aydınların hayat hikâyelerini okudunuz. Görüldüğü gibi XX. yüzyıl Tatar aydınlarının hemen hemen hepsi çok yönlüdür. Hikâye, roman, dini eser, ders kitabı, ziraat, sağlık, ekonomi gibi cemiyetin ihtiyaç duyduğu bütün konularda eser vermeye gayret ettiler. Kayyum Nasırı, Fatih Kerimi, Rızaeddin Fahreddin, Alimcan İbrahimov çok yönlü Tatar aydınlarından bazılarıdır. 1905'teki I. Rus İhtilalinden sonra basın-yayın hayatında meydana gelen büyük sıçrama, İstanbul, Mısır, Lübnan, Mekke, Medine ve çeşitli Avrupa şehirlerinde tahsillerini tamamlayarak Rusya'ya dönen genç kuşak, yeni bir aydın tipi oluşturdu. Bunlar kendilerinden önceki kuşağın aksine bir Batı lisanını ve Rusçayı çok iyi biliyorlardı. Böylece hem Avrupa -özellikle Rus- hem de Osmanlı kaynaklarından istifade edebiliyorlardı. Bu genç kuşak kendi ihtisas sahalarında cemiyeti aydınlatmaya çalıştılar. Abdüreşid İbrahim *Ülfet*'te, Yusuf Akçura *Kazan Muhbiri*'nde Sadri Maksudi abisinin çıkarmakta olduğu *Yulduz*'da, Fatih Kerimi *Vakit*'te siyaset ve sosyal konularla alakalı yazılar yazarak, 1905 İhtilalinin getirdiği serbestlik ortamından Tatar toplumunun istifade etmesini ve Duma seçimlerinde Müslüman toplumun en iyi şekilde temsil edilebilmesi için mücadele ettiler. Fakat onların bu ve daha sonraki dönemde yürüttüğü faaliyetler Çarlık ve Bolşevik idarecileri tarafından unutulmadı. Yusuf Akçura ve Abdüreşid İbrahim Çarlık polisinin takibatına uğrayarak Rusya'yı terk etmek zorunda kaldılar. Abdullah

Görüldüğü gibi XX. yüzyıl Tatar aydınlarının hemen hemen hepsi çok yönlüdür. Hikâye, roman, dini eser, ders kitabı, ziraat, sağlık, ekonomi gibi cemiyetin ihtiyaç duyduğu bütün konularda eser vermeye gayret ettiler.

Battal Taymas, Zeki Velidi Togan, Zakir Kadiri Ugan ve Sadri Maksudi Arsal gibi aydınlar Bolşeviklerden kaçtı, geride kalanlar Stalin döneminde özellikle 1937-1938 yıllarında ortadan kaldırıldılar. 1990'lı yıllara kadar SSCB'de yazılan eserlerde, makalelerde, katledilen Türk-Tatar aydınlarının ölmüş olduklarını yazmak yeterli görülüyor ve bu insanların hayatlarını nasıl sona erdirdikleri üzerinde hiçbir açıklama yapılmıyordu. Son yıllarda bu katliamlarla ilgili eserler verilmeye başlansa da hâlâ Stalin döneminin Türk Dünyası üzerindeki etkilerini bütünüyle ele alan bir eser hazırlanmamıştır.

Türk-Tatar düşünce tarihi bir bütün olarak yazılamamıştır. Çünkü komünist dönemde Musa Carullah Bigi, Yusuf Akçura, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki, Abdürreşid İbrahim gibi aydınların isimlerinin iyi bir şekilde telaffuz edilmesi yasaktı. Fatih Kerimi, Rızaeddin Fahreddin, Aziz Ubeydullin gibi aydınların da sadece bir yönü ele alınıyor, özellikle milliyet, dil, siyaset, millî kültür, millî edebiyat gibi konularda yazdıkları hiçbir şekilde gündeme getirilmiyor ya da daha ziyade bu konular aydınları karalamak ve onların burjuva milliyetçiliğine yaptıkları katkılar olarak gösteriliyordu. Ancak Kazan'da özellikle son yıllarda Fatih Kerimi, Rızaeddin Fahreddin, Şehabeddin Mercânî, Gayneddin Ahmerov, Abdullah Bubi, Aziz Ubeydullin gibi aydınlar üzerine müstakil çalışmalar yapılırsa da bunlar daha ziyade belge neşrine dayalıdır ve müstakil çalışmalara ihtiyaç vardır.

- 1 Şehabeddin Mercânî tarafından Celalettin Devvani'ye yapılan şerh.
- 2 Demir yolu. Rızaeddin Fahreddin'in burada vurgulamak istediği, çocukların hangi kelimenin Rusça hangi kelimenin Tatarca olduğunu anlamayacak bir durumu geleceğidir.

Kaynaklar

- TAYMAS, Abdullah Battal (1962), *Ben Bir Işık Arıyordum*, İstanbul s.178-204.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1988), *Kazan Türkleri*, 3. bk., Ankara s.134-136.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1947), *Rus İhtilalinden Hatıralar*, İstanbul s.31-32.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1958), *Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu*, İstanbul s.42-43.
- SA'Dİ, Abdurrahman (1926), *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan s. 76-124.
- KURAT, Akdes Nimet (1966), "Kazan Türklerinin Medenî Uyanış Devri," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı 3-4 s. 101-183.
- ALP, Alper (2011), *Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı*, Ankara s. 7-19.
- RORLİCH, Azade-Ayşe (1986), *The Volga Tatars*, Stanford-California s.143-144, 151-152.
- Ubeydullin, Aziz (1925), "Tatarstan'da Medeni Hareket", *Maarif ve Medeniyet*, s. 3, s 28.
- UBEYDULLİN, Aziz (1926), "Yeni Tatar Edebiyatı ve Fatih Emirhan", *Edebi Parçalar*, s. 1, s.67-69.
- BENNİGSEN, A.-QUELQUEJAY, L. C.; (çev. Nezhiz Uzel) *Stepde Ezan Sesleri*, İstanbul 1981, s.185.
- BENNİGSEN, A.-QUELQUEJAY, L. C.; *La Presse et le Mouvement National Chez les Musulmans de Russie Avant 1920*, Paris 1964, s.75. *Birinci Türkolojiya Kurultayı*, Kazan 1926, s.90-91.
- SULTANBEK, "Bulat Taplanmas İsim", *Kazan Utları*, s. 5, 1996, s.159-164.
- SULTANBEKOV, Bulat *Stalin i Tatarskiy Sled*, Kazan 1995, s.67-75.

- VELİDOV, Cemalettin *Çerçk İstoriî Obrazobannosti i Literaturi Tatar*, 2.bsk. Oxford 1986, s.133-134,196-197.
- MİNNULLİN, Cevdet "Fatih Kerimî Orenburg'ta", *Kazan Utları*, sy. 8, 1987, s.161.
- KERİMULLİN, Ebrar (1996), "Fatih Kerimi ve İstanbul Mektupları", *Türk Dünyası Aydımları Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri s.335-345.
- ŞEKÜROV, Ferit "Fikir", *Gasırlar Avazı*, sayı 3-4, 1996, s.249-251.
- KAMAL, Galiesgar I. cilt, Kazan 1950, s. 5-30.
- Galimcan İbrahimov Turında istekekler*, Kazan 1966, 423 s.
- Galimcan İbrahimov, "Büyük Ustadımızın Tarihî Bir Tenkidî", *Añ*, Sayı 2, 1915, s.39-47.
- Galimcan İbrahimov, "Medrese-i Aliye Vakası Hakkında Bir Niçe Söz", *Añ*, Sayı 20, 1915, s.356-357.
- Gerhard V. Mende, *Der Nationale Kampf der Russlandtürken*, Berlin 1936, s.50-74.
- KIRIMLI, Hakan *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler*, Ankara 1996, s.58-60.
- HASANOV, M.; *Galimcan İbrahimov*, Kazan 1969, 431 s.
- HASANOV, M.; *Pisatel, Uçenny, Revolyutsioner*, Kazan 1987
- MARAŞ, İbrahim *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, İstanbul 2002, s. 97-110.
- NURULLİN, İbrahim XX Yöz Başı *Tatar Edebiyatı*, Kazan 1982, s.32,52.
- İBRAHİMOV, F.İ.; *Belem Elifbadan Başlana*, 2 bsk. Kazan 1994, s.135-140.
- ILGAR İhsan (hızl.), *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Ankara 1990, s.75-77, 238-245,276-280.
- RAMİYEV, İsmail *Vakıtlı Tatar Matbuatı*, Kazan 1926, s. 19-20.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2000), *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul
- TATARSKOY İstoriya* (1968), ASSR, Kazan s.404.
- TATARSKOY İstoriya* (1965), *Sovetskoy Literaturı*, Moskova
- Medreselerde Kitap Kıştese*, Kazan 1992, s.75,105,111.
- MUHAMMEDOVA, E (1968), *Bolşoya Jizni*, Kazan
- GAYNULLİN (Muhammet hızl.), (1979), *Tatar Megrifetçilik Edebiyatı*, Kazan s. 220-263,411-412.
- GAYNULLİN, Muhammet (1957), *Tatar Edebiyatı XIX Yüzyıl*, Kazan s. 340-400.
- GAYNULLİN, Muhammet (1978), *Tatar Edipleri*, Kazan s.13-78.
- MEHDİEV, Muhammet (1987), *Edebiyat hem Çınbarlık*, Kazan s.209-232.
- DEVLET, Nadir (1985), *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, Ankara s. 11-151.
- DEVLET, Nadir (1917), *Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, İstanbul 1998.
- DEVLET, Nadir (2011), *Unutturulan Türkçü, İslamcı Modernist İsmail Gaspıralı*, İstanbul s. 133-177.
- DEVLET, Nadir (2011), *Millet ile Sovyet Arasında*, İstanbul s. 27-35
- Devlet, Nadir (1990), "Alimjan Barudi (1857-1921), *Central Asian Survey*, C. IX, sayı 2, 145-149.
- RAHİMOV, Süleyman (1992), "Galiya Medresesi", *Medreselerde Kitap Kıştesi*, Kazan s.122-125.
- MERDANOV, Raif (1991), *El-Islah Gazetasının Bibliografik Kursetkeçe*, Kazan s.76. İndus Tagirov, *Revolutsionmaya Borba i Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijeniye v Povolje i na Urale*, Kazan 1977, s.151-167.
- KERİMİ, Ravil Ötebay FARHŞATOV Marsel (1998), "Galiya", *İslam na territorii bruşey Rossiyskoy imperii*, Moskova, s. 29-30.
- KERİMİ, Ravil Ötebay- (1996), " korbannarı Dehşetli Devir ", *Gasırlar Avazı*, Kazan sayı 1/2, s. 174-180.
- MUHAMETŞİN, Refik (1987), *Okrılenmy Borboy*, Kazan 142 s.
- NEFİYGOV Refik; " TURINDA Fatih Kerimi (1993), " , *Kazan Utları*, s. 1, 1993, s.158-163. Cafer Seydahmet

- Kırmer, *Bazı Hatıralar*, İstanbul s.177.
- DAUTOV Reis (1979), (hızl.), *Galiygar Kamal Turında İstelikler*, Kazan 190 s.
- MUHAMMEDİŞ, Rukiye (1936), "Edebiyat tarihizniñ bir burlışı", *Millî Bayrak*, s. 31, Mukden s. 2-3.
- Rusya Müslümanlarının İkinci Umûmi İsyezdine Mahkeme-i şer'iyye Tarafından Daklad*, Ufa 1917, s. 24-26.
- Sovet Tatarstanı Yazuçıları*, Kazan 1986, s.271-272;
- RAHİMOV Süleyman (1992), "Galiya Medresesi", *Medreselerde Kitap Kıştesı*, Kazan 114-128.
- MERCANİ, Şehabeddin (1900), *Kitabu Müstefüdi'l- Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar*, c.2, Kazan s. 239-241.
- Tatar Edebiyatı Tarihi III*, Kazan 1986, s.338-357.
- Tatar Edebiyatı Tarihi IV*, Kazan 1989, s.181-200.
- Tatar Edebiyatı Tarihi*, cilt II, Kazan 1985, s.334-350, 512-513.
- Tatar Sovet Tiatrı*, Kazan 1975, s. 12-13, 58-59.
- KAMALOV, Tavkil (1997), *Tatarskie Bogoslovı Ziya Kamali*, Kazan s. 6-9, 18-30, 48-53.
- ÇAVDAR, Tevfik (1992), *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara s.127-140.
- GIYMADİEV, Üzbek (1977), *Satıra Koralı Bilen*, Kazan 62-64.
- SARINAY, Yusuf (1994), *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul s.95-97.
- Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, İstanbul 1995, s. 29-30.
- TOGAN, Zeki Velidi "Hüseyn Efendi Feyizhanof nun tercüme-i hâline aid eybirler", *Şura*, sayı 16, 1912, s. 494-496.
- ZENKOVSKY A. A. (1960), *Pan-Turkizm and Islam in Russia*, Cambridge-Massachusetts s.113, 162-163.
- KEMÂLÎ, Ziya (1913), *Dinî Tedbirler*, Ufa s. 15-32, 58-75.
- KEMÂLÎ, Ziya (1913), *Dinî Tedbirler*, Ufa
- "Tercüme-i hal muharrir gazete-i Fikir: Kamil Mu'ti Tuhfetullin", *El-Asr ül-Cedid*, sayı 10, Uralsk 1906, s. 531-533.
- "Doğumunun 100. Yılı Dolayısıyla Fatih Kerimî", Kazan, sy. 2, Ankara 1970, s.35-36.
- "Mektuplar", *Kazan Muhbiri*, s. 323, 1 Nisan 1909, s. 3.